

Helgi Skúli Kjartansson

Skóli gegn skólakerfi

Um baráttu Menntaskólans á Akureyri gegn nýmælum fræðslulaganna 1946

► Um höfund ► Efnisorð

Greinin fjallar um tilurð og sögu miðskóladeildar Menntaskólans á Akureyri (1948–1964). Um hana hefur áður verið ritað frá sjónarmiði stofnanasögu, bæði Menntaskólans og keppinautar hans, Gagnfræðaskóla Akureyrar, og þá mjög sem persónusögu skólastjórnendanna. Hér verður þess freistað að líta á atburði úr meiri fjarlægð, túlka hagsmuni skólanna tveggja og nemenda þeirra í tengslum við þróun gagnfræðastigsins og nýtt skólakerfi samkvæmt fræðslulögum frá 1946. Þar fékk gagnfræðastigið nýtt og aukið vægi en þrengt var að sjálfræði menntaskóla um inntöku nemenda. Í greininni er farið ítarlega yfir rás atburða, sagt frá ríkum hagsmunum sem þarna var tekist á um og gerð grein fyrir röksemdum aðila. Bent er á ógagnsæi í framkvæmd, því lýst hvernig ákvarðanatataka féll í persónubundna og ósamkvæma farvegi, og dregið fram eftirtektarvert sjálfræði sem skólarnir tveir fengu að njóta þegar upp var staðið. Jafnframt gefst í greininni tilefni til að tengja söguefnið við viss atriði sem enn eru til umræðu í menntamálum: hvort sé betra samræmt skólakerfi eða ólíkir valkostir, hvort sjálfræði einstakra skóla hæfi betur einkaskólum en opinberum skólum, hvort gott sé að stytta röskum nemendum leið um skólakerfið og hvort gott sé að eftirsóttir skólar geti valið úr nemendum.

A school takes on the school system: Resistance of the Akureyri Grammar School against novelties in the school legislation of 1946

► About the author ► Key words

The article describes the intense reluctance with which the Akureyri Grammar School (i. *Menntaskólinn á Akureyri, MA*) in Iceland accepted a new school system being phased in around 1950. The new system gave the lower secondary schools (i. *gagnfræðaskóli*, cf. German/Scandinavian *Realschule/realskole*) a greatly increased role. Compulsory education, hitherto restricted to seven grades of elementary school, now included, on top of six initial grades, two years at the lower secondary level. The country's two state run grammar schools, previously six grades after primary school, would henceforth be restricted to the four upper secondary grades, enrolling students who had passed a nationwide qualifying examination (i. *landspróf*) after three grades of lower secondary schooling.

The place of the grammar schools in the new system was a modification of the practice already established in Reykjavík, the capital, where the grammar school, more prestigious than MA, had to deal with an increasing glut of applicants. It

had strictly limited the numbers admitted to the lowest grades while admitting a majority of its students directly into its 3rd grade on the basis of a competitive examination, now replaced by the nationwide exam, thus allowing students from all parts of the country to compete on more equal terms.

At MA, admissions had been much less strictly regulated. Some students were admitted after passing the annual entrance examination. But a larger number were admitted by the headmaster, acting on formal or informal references, and were allowed to start in any of the first three grades, even in mid-year or just before exams. Such flexibility suited the needs of keen students growing up on farms or in villages who could study at home with limited instruction, economizing on costly upkeep in Akureyri. For MA itself, competing with the more prestigious Reykjavík school while serving a less populous catchment area, this flexibility was also a useful way to attract a sufficient number of students. Therefore the school tried its best to retain its admission practices, ignoring the new school system.

A fight with the authorities in Reykjavík (the minister of education backed by his schools directorate) ensued. The headmaster of MA lobbied legislators to ensure a partial victory, keeping the six grades even if numbers were limited in the lowest two. However, these students would still be required to pass the nationwide qualifying exam to enter the upper grades. For students from localities not yet with a new lower secondary school, it was an advantage to have access to a grammar school that did not require any preparation at the secondary level. For students from places that had introduced the new system – including, crucially, the town of Akureyri itself, with its lower secondary school known as *Gagnfræðaskóli Akureyrar*, GA – the two lowest grades of MA now offered a shortcut for the brightest students to bypass lower secondary school and prepare for the qualifying exam in two years instead of three.

Even with restricted numbers admitted to the lowest grades of MA, it was unacceptable to GA and its headmaster to coexist with an elite school offering a shortcut for the brightest and most ambitious students in town. So the GA headmaster organised his own lobbying of legislators, managing to delay the passage of a bill needed for MA to keep its lowest grades. The stalemate was resolved by the two headmasters signing a formal peace treaty, happily accepted by parliament and minister alike. Under the deal, MA would operate its own lower secondary division, three grades with a curriculum similar to GA's and preferably enrolling out-of-town students. To the extent that MA accepted applicants from Akureyri, the two headmasters would between them decide on who to admit. For each student so admitted, GA reserved the right to keep three or four of similar ability (measured by the pupils' final school grade in elementary school). This unique arrangement remained in force for nine years, from 1953 through 1961.

The article relates in detail the course of events, the interests defended and arguments proposed by each side. It points out the lack of transparency involved, the highly personalised and irregular channels of decision-making, and the remarkable degree of local autonomy eventually accepted. The author goes on to compare the issues highlighted in the case with similar issues of educational policy, involving, for instance, the questions of autonomy (often claimed by independent schools rather than state-funded schools like MA and GA) and diversity, and the pros and cons of schools establishing an elite reputation by selecting strong students.

Orðrómur á Akureyri

Óttar hét maður Einarsson (1940–2013), Norðlendingur, þekktur á sínum tíma sem ljóðskáld og leikhúsmaður. Hann kenndi við Gagnfræðaskóla Akureyrar 1972–1983 en var áður nemandi við sama skóla þar sem hann lauk landsprófi miðskóla 1957. Þegar tekin

var saman saga Gagnfræðaskólans var Óttar einn þeirra gömlu nemenda sem „var ákveðið að leita til ... og fá hjá þeim minningabrot frá gömlum tíma“ (GA, bls. 7, sbr. 247). Óttar segir frá skólaárum sínum í unglingadeild og síðan landsprófsdeild Gagnfræðaskólans, en bætir við:

Á þessum árum var einnig rekin við Menntaskólann á Akureyri svokölluð miðskóladeild sem lauk með landsprófi eins og við Gagnfræðaskólann. Einhver óformleg samkeppni eða togstreita um nemendur mun hafa átt sér stað milli skólanna ... Það var keppikefli margra foreldra að koma börnum sínum í miðskóladeild MA, kannski þótti fólki það eitthvað „fínna“ en að fara í GA. Sú saga gekk úti í bæ að dregið væri um það hverjir af fyrsta árs nemendum kæmust í MA og hverjir í GA. Ekki veit ég um sannleiksgildi sögunnar en okkur krökkunum þótti sem börn svokallaðs „heldra fólks“ ættu greiðari aðgang inn í MA en við hin þótt við hefðum reyndar mörg dæmi um hið gagnstæða. (GA, bls. 131)

Þarna hafa sem sagt verið tvær hliðstæðar námsbrautir fyrir unglinga á Akureyri sem höfðu lokið barnaprófi (13 ára¹) og stefndu að landsprófi þremur árum síðar (en það veitti aðg. ang. að menntaskólum): annars vegar við Gagnfræðaskólann, hins vegar Menntaskólann. Gagnfræðaskólinn var auðvitað öllum opinn, enda bar hann ábyrgð á tveimur síðustu árum skólaskyldunnar í sínu umdæmi. Menntaskólinn hefur hins vegar takmarkað nemendafjölda miðskóladeildarinnar. Um aðferð hans við val á nemendum hefur Óttar á sínum tíma þekkt tvær sögusagnir. „Úti í bæ“, þ.e. meðal fullorðinna, gekk sú saga að valið væri með hlutkesti, en unglingana sjálfa grunaði að fremur væri litið til mannvirðinga. Þegar Óttar rifjar þessar sögur upp löngu síðar telur hann sig ekki vita sönnur á þeim. Má þá jafnvel ætla að þetta hafi verið einhvers konar feimnismál sem menn hafi ógjarna rætt um út á við (ég hef a.m.k. ekki þrátt fyrir nokkra leit, fundið neitt um það í blöðum, hvorki Akureyrar- né Reykjavíkurblöðunum) og ekki kært sig um að rifja upp þegar frá leið, t.d. á þeim árum sem Óttar kenndi við Gagnfræðaskólann. En hvernig sem þessari inntöku í miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri var háttað í smáatriðum hefur hún haft sérstöðu í skólakerfi landsins á þessum árum og hlýtur að teljast nokkurrar athygli verð í skólasögunni.

Hlutkesti eða „algert samkomulag“?

Tveir höfundar hafa rannsakað þetta efni og greint frá samkomulagi Gagnfræðaskólans og Menntaskólans um skiptingu fyrsta árs nemenda. Fyrst Gísli Jónsson í öðru bindi *Sögu Menntaskólans á Akureyri* (MA). Síðan Sverrir Pálsson í fyrrnefndri sögu Gagnfræðaskóla Akureyrar (GA, bls. 85–141).²

Gísli birtir samning skólanna tveggja frá nóvember 1952 þar sem gert er ráð fyrir að MA hafi „þriggja ára miðskóladeild, og sitji utanbæjarnemendur jafnan fyrir um skólavist“. En séu þeir of fáir til að fylla 20–25 manna bekk „fái Menntaskólinn þá nemendur sem á kann að vanta ... úr hópi skólaskyldra 1. bekkjar nemenda í Akureyrarbæ, í samráði við skólastjóra Gagnfræðaskólans“. Allan árganginn á að skrá í Gagnfræðaskólann þar sem nemendur völdu verknáms- eða bóknámsdeild. Menntaskólinn fái svo eftir þörfum af nemend-

¹ Í þessari grein er, eins og tíðkaðist í lögum og reglum, jafnan miðað við aldur nemenda í árslok. Að ljúka barnaprófi „13 ára“ táknaði að það gerist á því *almanaksári* sem nemandi *verður* 13 ára – þótt meirihlutinn verði það raunar ekki fyrir en eftir skólalok að vori. Í daglegu skólastarfi – og jafnvel í hagskýrslum – var hins vegar venja að kenna hvert *skólaár* við aldur nemenda *um áramót*. Samkvæmt því var barnaskólinn fyrir nemendur „7–12 ára“, barnaprófið tekið upp úr „12 ára bekk“, og miðað við að nemendur, sem luku barnaprófi „12 ára“ að vori, héldu áfram á gagnfræðastigi „13 ára“ að hausti.

² Kaflinn *Þorsteinn M. Jónsson og Gagnfræðaskóli Akureyrar* (Sverrir Pálsson, 2009). Sverrir átti kaflann tilbúinn og leyfði birtingu hans í ritinu. Löngu áður, fyrir 1985, hafði staðið til að Sverrir ritaði sögu skólans (GA, bls. 7). Má því ætla að hann hafi a.m.k. byrjað að víða að sér efni um sama leyti og Gísli Jónsson ritaði sína frásögn.

um bóknámsdeildar (þó ekki þeim fjórðungi sem lægsta einkunn hefur á barnaprófi) „og verði þeir *valdir með hlutkesti* eða á annan hátt er skólastjórar beggja skólanna koma sér saman um“ (MA, bls. 24–25, auðk. hér). Þessi samningur var ekki birtur, svo ég viti, fyrr en í riti Gísla en var á margra vitorði, kynntur fyrir kennurum skólanna og jafnvel greint frá honum á Alþingi. Af honum er væntanlega sprottinn sá orðrómur, sem unglíngurinn Óttar Einarsson þekkti utan úr bæ, að dregið væri um hverjir kæmst í hina eftirsóttu miðskóladeild Menntaskólans.

Um framkvæmd samningsins segir Gísli það eitt að við hann „var staðið af beggja hálfu“ og tókst skólastjórunum „að finna leiðir til að skipta nemendum í samræmi við“ hann (MA, bls. 26). Hér segir Sverrir nánar frá. Umræddum nemendum (þremur fjórðu af fyrsta bekk bóknámsdeildar)

var raðað eftir aðaleinkunnum og röðinni skipt í hólf með 4–5 nemendum í hverju hólf. Ef aðeins einn nemandi í hverju hólf hafði sótt um vist í MA fór hann þangað, en annars var hlutað um hver skyldi verða til þess. Börn kennara beggja skólanna höfðu þó sjálfðæmi um í hvorn skólann þau færu, og mjög oft var algert samkomulag um skiptinguna þannig að ekki þurfti að hluta um nemendur. Þessi sundurdráttur fór fram árlega meðan MA hafði miðskóladeild. (GA, bls. 118, auðk. hér)

Þetta hefur gerst haustin 1953 til 1961, alls níu sinnum. Ef eitthvað var til í þeirri skoðun að „börn svokallaðs „heldra fólks“ ættu greiðari aðgang inn í MA“ en önnur, þá hefur sú mismunun komið fram þegar skólastjórnir skiptu nemendum með samkomulagi í stað hlutkestis, sem Sverrir fullyrðir að hafi gerst „mjög oft“. Miðað við tíðaranda þeirra ára er skiljanlegt að virðulegir skólastjórar hafi talið sér frjálst að haga skiptingu nemenda eftir eigin höfði, viljað standa þannig að málum að allir gætu sem best við unað – og vitað sem var að fólk, sem ekki kom börnum sínum inn í hina eftirsóttu miðskóladeild, myndi að jafnaði una úrslitunum þeim mun verr sem það átti meira undir sér. En frá nútímans sjónarmiði er þetta allskýrt dæmi um hvernig ógegnsæ stjórnsýsla býður heim hættunni á mismunun. Hversu gróf hún var í raun verður þó tæplega leitt í ljós héðan af.

Átaka- og hetjusaga

Þeir Gísli og Sverrir helga þessu efni báðir sérstakan kafla: *Átökin um miðskóladeildina* (MA, bls. 19–26), *Réttindabaráttan vegna miðskóladeildar MA* (GA, bls. 104–118). Eins og kaflaheitin bera með sér leggja þeir báðir megináherslu á stríðið sem skólarnir tveir háðu um fimm ára skeið, 1947 til 1952, áður en fyrrnefnt samkomulag komst á. Lætur að líkum að hvor sagnaritari túlkar einkum málstað síns skóla, sem væri bagalegt ef aðeins annarri frásögninni væri til að dreifa, en séu þær lesnar saman bætir hvor aðra upp. Átök skólanna persónugerast í Þorsteini M. Jónssyni skólastjóra Gagnfræðaskóla Akureyrar (1935–1955) og Þórarni Björnssyni skólameistara Menntaskólans á Akureyri (1948–1968) og fjalla höfundar með tilþrifum um þessar söguhetjur sínar. Þórarni er hrósað fyrir að „sækja málið ... bæði af þrautseigju og lagni“ (MA, bls. 19).

Í því efni sýndi hann mikið kapp með forsjá, þrautseigju og kjark. Hann var geysisterkur málafylgjumaður. Til viðbótar baráttunni málstaðarins vegna var hann gæddur ríku, næstum listrænu leikkappi. Hann gat barist baráttunnar vegna og gert hana að þeirri íþrótt, af hæfileikum sínum margvíslegum, að örðugri andstæðing var erfitt að eiga. Í þessari frumglímu hans við máttarvöld landsins taldi hann um sæmd skólans að tefla og keppti til sigurs. (MA, bls. 257)

Af Þorsteins hálfu var þó um enn meira að tefla:

Þetta var metnaðarmál fyrir MA og nokkurt hagsmunamál fyrir suma kennara þess skóla, en hins vegar skipti það framtíð og tilveru GA öllu hvernig til tækist, hvort starfsskilyrði skólans og kennara hans yrðu yfirleitt við unandi framvegis eða ekki. Sótt var og varist af mikilli vígfimi af beggja hálfu og í engu vægt, enda þótti nú ... sem líf GA lægi við að hann yrði ekki ofurlíði borinn í þessari viðureign. (GA, bls. 105)

Í ellinni kvaðst Þorsteinn sjálfur halda „að ég hafi aldrei teft betur og með eins mikilli aðgætni og án mistaka neinu máli sem í þeirri deilu“ (GA, bls. 118).

Hvorugur sagnaritarinn gerir þó lítið úr andstæðingi sínum, þvert á móti. Þeir Þorsteinn og Þórarinn „voru miklir vinir, vitrir og stjórnlagir og létu nú forsjá ofar kappi“ (MA, bls. 24). Þeir

voru miklir drengskaparmenn og heiðursmenn, þótt þeim sýndist sitt hvað í máli þessu og hvorum tveggju bæri embættisleg skylda til að halda fram og verja heiður, hagsmuni og starfsskilyrði síns skóla og kennaraliðs hans, og nógu stórir í sniðum til að takast í hendur að leikslokum. Engan skugga bara á persónulega vináttu þeirra við þessi átök. ... Nú gátu hvorir tveggju unað allvel sínum hlut. GA hélt heiðri sínum og viðunanlegri og lífvænlegri starfsaðstöðu en MA hélt miðskóladeildinni ... (GA, bls. 117–118)

Þeir Gísli og Sverrir höfðu báðir kannað heimildir allrækilega, styðjast mjög við umræður og skjöl í *Alþingistíðindum*, Gísli auk þess skjalasafn Menntaskólans á Akureyri, en Sverrir óbirt gögn, m.a. frá Fræðsluráði Akureyrar. Báðir voru þeir nálægt vettvangi. Gísli hóf kennslu við Menntaskólann á Akureyri 1951, þegar deilan stóð sem hæst, og var þar fastur kennari um áratugi. Sverrir hafði kennt við Gagnfræðaskóla Akureyrar frá 1947, náinn vinur og samstarfsmaður Þorsteins M. Jónssonar, síðar skólastjóri Gagnfræðaskólans í aldarfjórðung (þótt ekki kæmi í hans hlut að semja um skiptingu nemenda við Þórarin skólameistara). Svo vill til að síðar, á árunum 1978–1983, voru höfundarnir báðir viðriðnir aðra deilu um verkaskiptingu framhaldsskólanna á Akureyri (þá sem lyktaði með stofnun Verkmenntaskólans), Gísli sem bæjarráðsmaður en Sverrir sem skólastjóri – og taldi niðurstöðuna sáran og óverðskuldaðan ósigur fyrir Gagnfræðaskólann (Bragi Guðmundsson, 2008, bls. 6–12). Hefur sú reynsla ekki spilt innlifun þeirra þegar þeir rifjuðu upp eldri fyrri deiluna.

Svo fróðleg og vel unnin sem frásögn þessara ágætu höfunda vissulega er, fer þó ekki hjá því að áhersla þeirra á deiluna og átökin, ásamt nánd þeirra við vettvanginn, felli aðrar hliðar málsins nokkuð í skuggann. Því skal þess freistað hér að rekja söguna að nýju, sjá hana úr meiri fjarska, meira út frá þróun og einkennum skólakerfisins, og tengja stofnunarhagsmuni skólanna tveggja við önnur sjónarmið í málinu.

Nýtt skólakerfi syðra

Rimma skólanna tveggja á Akureyri snerist um það hvernig ætti að innleiða þar í bæ hið nýja skólakerfi sem kveðið var á um í fræðslulögunum 1946. Um það, nánar til tekið, hvort Menntaskólinn á Akureyri gæti farið hægar í sakirnar en Menntaskólinn í Reykjavík og haldið í meira af sínum fyrri starfsháttum. Til samanburðar er því gagnlegt að athuga hvernig hið nýja skólakerfi var framkvæmt í Reykjavík, einkum gagnvart Menntaskólanum.

Skólakerfið er jafnan kennt við fræðslulögin og tengt ártali þeirra, 1946. Engin kerfisbreyting varð þó á því ári. Lögin um skólakerfi tóku ekki gildi fyrir en 1. febrúar 1947 (lög nr. 22/1946, 11. gr.); síðan valt það mest á hverju sveitarfélagi hvenær það var tilbúið að innleiða hið nýja kerfi, þorp og bæir þó í síðasta lagi 1953, sveitahreppar yfirleitt miklu

seinna (sbr. Helgi Skúli Kjartansson, 2008, bls. 44–48). Þetta var auðvitað löngu fyrir hina frægu færslu grunnskólans til sveitarfélaganna; engu að síður voru barna- og gagnfræðaskólar reknir á vegum sveitarfélaganna þótt ríkið setti þeim reglur og bæri mikinn hluta kostnaðar, m.a. laun fastra kennara.

Barnaskólinn átti, samkvæmt hinu nýja kerfi, að stytta um eitt ár, ljúka með barnaprófi 13 ára nemenda (eftir 12 ára bekk) í stað hins eldra fullnaðarprófs við 14 ára aldur. Námskröfur átti hins vegar að auka þannig að kunnátta væri svipuð á barnaprófi og fullnaðarprófinu áður. Þá tók við fjögurra ára gagnfræðastig (með verknáms- og bóknámsdeild), og voru nemendur skólaskyldir fyrri tvö árin, að unglingsprófi (15 ára).

Í Reykjavík tóku fræðslulögin gildi strax haustið 1947, þó ekki gagnvart nemendum sem aðeins áttu eitt ár eftir til fullnaðarprófs og luku því eftir eldra kerfi vorið 1948. Árgangurinn á eftir færðist hins vegar á hið nýja unglingsstig haustið 1948 og var skólaskyldur tvö ár í viðbót, fram að fyrsta unglingsprófi nýja skólakerfisins 1950. Síðan var frjálst að bæta við sig þriðja árinu á gagnfræðastigi, til miðskólaprófs, jafnvel því fjórða og ljúka þá gagnfræðaprófi. Öðrum framhaldsskólum var skipað á svonefnt „menntaskóla- og sérskólastig“ og skyldi inntökukrafa þeirra ýmist vera unglingspróf, miðskólapróf eða gagnfræðapróf. Menntaskólunum var ætlað að taka inn nemendur eftir miðskólapróf bóknámsdeilda, þ.e. eftir þrjú ár á gagnfræðastigi. Nemendurnir, sem hófu nám á unglingsstigi í Reykjavík 1948, gátu lokið skyldunámi 1950, miðskólaprófi 1951 og hafið nám í menntaskóla þá um haustið. Áttu þeir þá eftir fjögur námsár að stúdentsprófi.

Leið ungmenna inn í Menntaskólann í Reykjavík breyttist þannig ekki í neitt endanlegt horf á lagasetningarárinu 1946. Það vor luku unglingar höfuðstaðarins skyldunámi sínu með fullnaðarprófi eins og verið hafði og áttu kost á að þreyta inntökupróf í fyrsta bekk Menntaskólans alveg eins og vanalega. Slíkt hið sama vorið eftir, 1947. Það var ekki fyrr en 1948 sem að menntamálaráðherra ákvað að loka fyrir inntöku í fyrsta bekk Menntaskólans. Upp frá því skyldu nýnemar hefja þar nám í 3. bekk (sem svo heitir enn í dag).

Landspróf með hraði

Þótt gamla skólakerfið fengi að fjara út smám saman eftir 1946 – t.d. inntökupróf og yngstu bekkir Menntaskólans í Reykjavík – var einn þáttur þess talinn svo óviðunandi að honum þyrfti að breyta strax vorið 1946.³ Það var *inntakan í þriðja bekk* Menntaskólans í Reykjavík. Hún var viðkvæmara mál en inntakan í fyrsta bekk af því að meirihluti nemenda komst hvort eð var aldrei í neðstu bekkina.

Allt frá 1904 hafði Menntaskólinn skipst í gagnfræðadeild og lærdómsdeild. Gagnfræðadeildin var upphaflega þrjú ár og skyldi þar veita almenna bóklega menntun sem ekki væri endilega miðuð við verðandi háskólaborgara. Próf upp úr gagnfræðadeild gaf aðgang að þriggja ára lærdómsdeild (máladeild, síðar einnig stærðfræðideild) sem veitti fyrst og fremst undirbúning undir háskólanám. Ýmsir létu sér nægja gagnfræðaprófið, en á móti var algengt að námfúsir unglingar lærðu í öðrum skólum og á eigin spýtur undir gagnfræðapróf Menntaskólans og þreyttu það utanskóla, nánast sem inntökupróf í lærdómsdeildina. Þegar vaxandi aðsókn gaf tilefni til að takmarka nemendafjölda skólans ákvað menntamálaráðherra 1928 að takmarka gagnfræðadeildina við eina bekkjardeild í árgangi (25 nemendur í fyrstu) og mætti þá taka þeim mun fleiri inn í lærdómsdeildina, ekki síst nemendur utan af landi sem oft freistuðu þess að þreyta gagnfræðaprófið utanskóla. Síðar var gagnfræðadeildin stytta í tvö ár en þriðji bekkur talinn til lærdómsdeilda. Þá voru aðeins 1. og 2. bekkur takmarkaðir við eina bekkjardeild en kostur á að taka gagnfræða-

³ *Bráðabirgðareglur* nr. 24 (1946). Ekki settar sem reglugerð með lagaheimild, enda ekki búid að afgreiða fræðslulögin frá Alþingi, heldur byggðar á húsbóndavaldi ráðherra yfir opinberum skólum landsins.

prófið utanskóla inn í 3. bekk. Aðsókn að honum reyndist meiri en við varð ráðið og valdi skólinn eftir einkunnum þann fjölda sem hann taldi sig hafa pláss fyrir. Þann fjölda var þó smám saman reynt að auka uns svo var komið að mun fleiri hófu menntaskólanámið í 3. bekk en 1. bekk. Í samkeppninni um plássið í 3. bekk stóðu þeir nemendur auðvitað best að vígi sem komist höfðu inn í gagnfræðadeildina og fengið þar nákvæmlega þann undirbúning sem gagnfræðaprófið miðaðist við. En þeirra hlunninda nutu einkum börn af efnaheimilum í Reykjavík sem fengu einkakennslu fyrir inntökuprófið í 1. bekk.

Því var það að menntamálaráðherra ákvað að koma í framkvæmd strax vorið 1946 einum þætti hins fyrirhugaða fræðslukerfis. Það var hið svonefnda *landspróf miðskóla*, samræmt próf í öllum bóklegum greinum sem átti að veita aðgang að menntaskólanámi eftir þriggja ára nám á gagnfræðastiginu nýja (sbr. Helgi Skúli Kjartansson, 2008, bls. 50–52). Í bili var landsprófið þó ekki annað en inntökupróf í lærdómsdeild Menntaskólans í Reykjavík og miðað nákvæmlega við námsefni gagnfræðadeildar skólans, rétt eins og verið hafði. Þrennt var þó nýtt. Prófið var samið og metið af sérstakri nefnd, óháðri Menntaskólanum, svo að hans eigin nemendur sátu að því leyti við sama borð og aðrir. Þá var það ekki einungis haldið í skólanum sjálfum heldur gátu allir gagnfræðaskólar, sem um það sóttu, haldið prófið sjálfir fyrir sína nemendur. Og loks var landsprófið ekki samkeppnispróf um tiltekinn fjölda pláss heldur skyldi Menntaskólinn í Reykjavík framvegis taka við öllum umsækjendum í 3. bekk sem fengið hefðu framhaldseinkunn (6,0) á landsprófi.⁴ Þeim varð hann að koma fyrir, með illu eða góðu.⁵

Næstu árin var námsefni til landsprófs smám saman breytt svo að það hentaði betur gagnfræðaskólunum. Meðan gagnfræðadeild Menntaskólans í Reykjavík var til, fram til vors 1949, þurftu nemendur hennar að standast landsprófið til að halda áfram í 3. bekk. Og frá 1951 var landsprófið, eins og fyrr segir, orðið að reglubundnu lokaprófi þriggja ára gagnfræðanáms, a.m.k. við gagnfræðaskólana í Reykjavík.

Menntaskólinn á Akureyri siglir sinn sjó

Á Akureyri gerðist þetta allt með öðrum hætti.

Menntaskólinn á Akureyri lá ekki undir sama þrýstingi og Reykjavíkurskólinn af óviðráðanlegri aðsókn og þurfti því ekki að standa eins formlega að inntöku nemenda. Formlegar reglur og ópersónuleg framkvæmd voru ekki heldur að skapi skólameistarar, Sigurði Guðmundssyni magister (1930–1947). Því er við brugðið „hvílíkt ofurkapp Sigurður lagði á það að skólinn væri ríki í ríkinu“. Hann hafi fengið „að stjórna Menntaskólanum á Akureyri mjög svo að geðþótta sínum, lítt bundinn lögum og reglugerðum, nema að því er honum þótti henta“ (MA, bls. 251). Hann fékk því til að mynda afstýrt að stytting gagnfræðadeildar úr þremur árum í tvö næði til Menntaskólans á Akureyri. Á sama tíma og Menntaskólanum í Reykjavík var gert að takmarka nemendafjölda í gagnfræðadeild við eina bekkjardeild í árgangi fékk Sigurður því framgengt, nánast í trássi við lögin um Menntaskólann á Akureyri, að þar væri hverjum árgangi tvískipt (MA, bls. 13). Í bréfi til ráðherra 1936 lýsir Sigurður góðu sambandi

milli menntaskólans hér og gagnfræðaskólanna á Ísafirði og Siglufirði, Norðfirði, Flensborgarskóla og héraðsskólanna. Ef nemendur hafa haft góð með-

⁴ Framhaldseinkunn var 6,0 í bóklegum greinum. Til að standast miðskólapróf var nóg að fá 5,0 (verklegar greinar meðtaldar) og dugði það til inntöku í flesta sérskóla, aðra en menntaskóla og kennaraskóla, eða til að halda áfram í 4. bekk gagnfræðaskóla.

⁵ Ekki var það beinlínis lagaskylda og þegar reglugerð var sett með lögum um menntaskóla (*Reglugerð fyrir menntaskóla nr. 175/1951*) var þar (6. gr.) heimild til að vísa umsækjendum frá vegna þrængsla, með samþykki ráðuneytis. Bar þá að vísa frá þeim umsækjendum sem hefðu lögstar landsprófseinkunnir, ekki t.d. þeim sem ættu heima nálægt öðrum menntaskólum. Í framkvæmd mun ráðuneytið jafnan hafa knúið fram aðrar lausnir: að ráða stundakennara, tvísetja í stofur og leigja húsnæði utan skólahússins.

mæli frá skólastjórum sínum, hefi ég jafnan leyft þeim að setjast í þann bekk gagnfræðadeildar er þeir æsktu, og þá án prófs og á öllum tímum skólaárs, á haustin án haustprófs, eftir nýár og seinna á skólaári, eftir því sem stóð á samgöngum og nemöndum og kennurum þeirra þótti hentugast. ... Það er og einn kostur þessa sambands að forstjórar héraðs- og gagnfræðaskóla velja úr nemendum til náms eftir *viðkynningu sinni* við þá, alveg eins og prestarnir fram á vora daga, um langan aldur, lögðu ráðin á hverjir fermingardrengir þeirra legðu á lærdómsbrautina. (MA, bls. 16–17, auðk. þar)

Þannig var Akureyrarskóli býsna sjálfráður um inntöku nemenda. Hélt vissulega sitt inntökupróf í 1. bekk, þótt léttara væri en í Reykjavík,⁶ og gaf utanskólanemendum kost á að taka gagnfræðapróf sem inntökupróf í 4. bekk. En önnur árspróf var líka hægt að þreyta utan skóla og utanskólanemum leyft að sitja í tímum síðustu vikur eða mánuði fyrir próf ef þeir gátu komið því við, auk þess var hægt að setjast í ýmsa bekk skólans án prófs ef undirbúningur var nægur að mati skólameistara. Skólinn virðist yfirleitt hafa rúmað þá nemendur sem Sigurður sá ástæðu til að gefa tækifæri; það var heimavistin sem ekki hafði pláss fyrir alla og gengu þá eldribekkingar fyrir. Þó bar við á stríðsárunum, a.m.k. haustin 1942 og 1943, að ekki var hægt vegna þrengsla að taka í 2. og 3. bekk skólans alla þá sem staðist höfðu árspróf bekkjarins á undan. Var þá valið eftir einkunnum og gátu nemendur skólans sjálfs, sem þó höfðu náð prófi, þurft að víkja fyrir öðrum sem tekið höfðu hærra próf utanskóla (SkMA 8, bls. 20, 23; 9, bls. 23). Einnig kom fyrir að ekki væri pláss fyrir utanskólanemendur sem vildu sitja í tímum á vorin; var þá haldið fyrir þá sérstakt námskeið, a.m.k. fyrir gagnfræðapróf vorið 1944 (SkMA 9, bls. 20). Annars var bekkjum yfirleitt skipt eftir þörfum og húsnæðisvandi leystur með því að fá kennslustofur í nálægum húsum (MA, bls. 43–44).

Til dæmis um leiðir nemenda gegnum gagnfræðadeild Menntaskólans á Akureyri áður en samningurinn var gerður við Gagnfræðaskólann má taka þá tíu MA-stúdenta sem fæddir voru á árunum 1925 til 1935 og rífa upp skóladaga sína í bókinni *Minningar úr Menntaskólanum á Akureyri*.⁷

Af þeim tíu hafði enginn tekið inntökupróf í 1. bekk og aðeins ein sat í öllum þremur bekkjum gagnfræðadeildarinnar: *Steinunn Bjarmann* (síðar stjórnarráðsstarfsmaður) sem var frá Akureyri og hóf nám í 1. bekk 1942 – án inntökuprófs eins og fullur þriðjungur af bekkjarsystkinum hennar.

Ingvar Gíslason (síðar menntamálaráðherra) þreytti próf 1. bekkjar utanskóla 1942, sömuleiðis *Hjörleifur Guttormsson* (síðar ráðherra) 1950. Hafði Ingvar gengið í gagnfræðaskóla á Neskaupstað en Hjörleifur aðeins notið tilsagnar heima á Hallormsstað. Í 2. bekk taldist Hjörleifur reglulegur nemandi en las þó heima fram yfir áramót.

Anna María Þórisdóttir (síðar rithöfundur) frá Húsavík sleppti 1. bekk en tók próf 2. bekkjar utanskóla 1947. Það hafði *Gísli Jónsson* (síðar íslenskukennari við Menntaskólann á Akureyri) einnig gert 1942. Þótt þau teldust utanskóla hafði Anna María setið í skólanum frá því um áramót, Gísli skemmri tíma um vorið. Hann var sveitapiltur og hafði, eins og Hjörleifur, aðeins fengið tilsögn heima eftir að skyldunámi lauk.

⁶ Um það má vísa á minningar sr. Sigurðar Guðmundssonar sem þreytti inntökupróf í 1. bekk 1934. Hann fullyrðir (Bragi Guðmundsson, 1993, bls. 74) að „prófað var úr námsefni barnaskólanna“, enda hafi hann og félagar hans gengið til prófs, sem lokið var á einum degi, án þess svo mikið sem rífa upp efnið sem þeir höfðu þá nýlokið fullnaðarprófi í við barnaskólann.

⁷ (2000, bls. 117–138, 157–246). Borið saman við SkMA og hliðsjón höfð af upplýsingum í *Kennaratali* (Ólafur Þ. Kristjánsson, 1958–1965) um Guðna (1. b., bls. 209), Herðisi (1. b., bls. 284) og Vilhjálmi (2. b., bls. 253).

Guðni Guðmundsson (síðar rektor Menntaskólans í Reykjavík) hafði lokið tveimur bekkjum í Gagnfræðaskóla Reykvíkinga (einkaskóla) þegar hann var tekinn í 3. bekk Menntaskólans á Akureyri 1940. Eins voru þeir teknir í 3. bekk vegna fyrra náms *Sverrir Hermannsson* (síðar menntamálaráðherra) 1947 – nánar um það síðar – og *Flosi Ólafsson* (síðar leikari) 1949.

Þá eru tvö ótalin sem hófu skólagönguna á því að taka próf 3. bekkjar utanskóla: *Herdís Egilsdóttir* (síðar kennari og rithöfundur) 1950 og *Vilhjálmur Einarsson* (síðar skólameistari) 1951. Vilhjálmur hafði lokið landsprófi frá Eiðaskóla og sótt tíma við Menntaskólann á Akureyri um skeið fyrir próf. Herdís kom til prófs beint frá Húsavík þar sem hún hafði gengið í gagnfræðaskóla og síðan fengið leiðsögn við sjálfsnám seinni hluta vetrar. Hún las 5. bekk utanskóla sumarið eftir og sat því aðeins í tveimur af sex bekkjum skólans.

Nú eru þetta stök dæmi og fjarri því neitt slæmbiúrtak heldur þjóðþekkt fólk sem auk þess lauk allt stúdentsprófi, en það gerðu nemendur gagnfræðadeildarinnar ekkert endilega. Engu að síður er athyglisvert á hve ólíkum stöðum þessir tíu nemendur koma inn í skólann, helmingur þeirra ekki sem reglulegir nemendur fyrr en í þriðja bekk.

Tafla 1 segir sömu sögu en nú út frá nafnlausum hópum. Fimm árgöngum nemenda er fylgt eftir gegnum skólaskýrslur Menntaskólans á Akureyri frá vori 1941 til vors 1948 – áður en nýju fræðslulaganna fer að gæta í starfi skólans – og athugað á hvaða stigi þeir koma inn í gagnfræðadeild skólans.

Tafla 1 – Fjölgun nemenda Menntaskólans á Akureyri frá inntöku í 1. bekk 1941–1945 til gagnfræðaprófs þremur árum síðar. Heimild: SkMA 9.–11. bindi.

Fimm árgangar gagnfræðadeildar MA	Meðaltal á ári
Standast inntökupróf í 1. bekk 1941–1945	37
Ljúka prófi 1. bekkjar utanskóla 1942–1946	24
Ljúka prófi 2. bekkjar utanskóla 1943–1947	11
Ljúka gagnfræðaprófi utanskóla 1944–1948	17
Samtals	89
Ljúka gagnfræðaprófi 1944–1948	89

Taflan segir ekki alla söguna því það eru ekki nákvæmlega sömu nemendurnir sem luku gagnfræðaprófi af þessum árgöngum og þeir sem hófu feril sinn með annaðhvort inntökuprófi eða utanskólaprófi. Aðeins af tilviljun er fjöldi hvorra tveggja sá sami. Af þeim sem hófu námsferil sinn með inntökuprófi eða utanskólaprófi voru allnokkrir sem hurfu frá námi án þess að ljúka gagnfræðaprófi. En þar komu á móti jafnmargir sem Sigurður skólameistari tók í einhvern bekk gagnfræðadeildar án þess þeir hefðu staðist neitt inntökueða utanskólapróf,⁸ væntanlega eftir meðmælum sem hann fékk frá skólastjórum þeirra eða kennurum. Þessir nemendur voru mismargir frá ári til árs, að jafnaði flestir teknir í 1. bekk. Í hann settust t.d. ekki færri en 43 haustið 1941 þótt aðeins 17 hefðu staðist inntökupróf, og 1944 voru 57 í bekknum eftir að 38 stóðust inntökuprófið. Einnig var nokkuð um að nemendur kæmust próflaust í efri bekki gagnfræðadeildar, sérstaklega í árganginn sem settist í 2. bekk haustið 1945 (þá teljast þar 71 þótt aðeins 58 hefðu staðist próf

⁸ Einnig má búast við að fáeinir, sem luku gagnfræðaprófi á þeim árum sem taflan sýnir, hafi tafist í námi og þess vegna byrjað of snemma til að koma fram í efri línunum töflunnar. Á sama hátt eru einhverjir taldir í efri línunum sem luku gagnfræðaprófi eftir 1948.

1. bekkjar um vorið⁹ og 3. bekk 1946 (hafði þá fjölgað í 83 eftir að 69 stóðust próf 2. bekkjar vorið áður).

Stúdentsprófi áttu þessir sömu árgangar svo að ljúka á árunum 1947–1951, og var stúdentafjöldi Menntaskólans á Akureyri þá ekki nema 56 á ári (Hagstofa Íslands, 1967b, bls. 325), 63% af þeim sem náðu gagnfræðaprófinu þremur árum áður. En ekki vegna þess að gagnfræðaprófið væri samkeppnispróf þar sem aðeins ákveðinn fjöldi fengi að halda áfram heldur komu til forföll af ýmsu tagi auk þess sem sumir létu sér einfaldlega gagnfræðaprófið nægja, eins og raunar var ætlunin þegar skiptingunni í gagnfræðadeild og lærdómsdeild var fyrst komið á.¹⁰

Það átti þannig við um báða menntaskólana að leiðin inn í lærdómsdeild lá ekkert endilega um inntökupróf 1. bekkjar. Munurinn var hins vegar sá að leiðirnar inn í Menntaskólann á Akureyri voru miklu fjölbreyttari og samkeppnin ekki eins grim. Þar var ekkert eitt próf því lík afgerandi sía sem gagnfræðaprófið inn í 3. bekk var orðið við Menntaskólann í Reykjavík. Þess vegna lá heldur ekkert á að breyta neinu fyrir norðan þegar landsprófið var tekið upp með hraði sem inntökupróf í lærdómsdeild Menntaskólans í Reykjavík vorið 1946.¹¹

Meðan Menntaskólinn í Reykjavík hélt sinni gagnfræðadeild sagði sig sjálf að Menntaskólinn á Akureyri gerði það líka. Spurningin var hvort ekki ætti að stytta gagnfræðadeildina nyrðra í tvo bekki og gera landsprófið að inntökuskilyrði í 3. bekk, til samræmis við Menntaskólann í Reykjavík og umfram allt til aðlögunar að hinu væntanlega skólakerfi. En Sigurður skólameistari sá ekki ástæðu til að breyta neinu. Skólaárið 1946–1947 virðist hann hafa ráðið því einn en árið eftir leyfði menntamálaráðherra að halda gagnfræðadeild Menntaskólans á Akureyri í fyrra horfi. Skólinn breyttist nákvæmlega ekki neitt – nema inntökuprófa er ekki getið eftir 1946. Hann hélt ekkert landspróf, og þá gerðu gagnfræðaskólarnir eða héraðsskólarnir það ekki heldur í þeim landshluta sem leit á Menntaskólann á Akureyri sem sinn menntaskóla.

En á Suður- og Vesturlandi tóku unglingar landspróf við gagnfræðaskólana, og samkvæmt reglum landsprófsins átti framhaldseinkunn að veita aðgang að menntaskólum og kennaraskóla.¹² Áttu þeir þá ekki að hafa sama rétt til að setjast í 3. bekk menntaskólans fyrir norðan og fyrir sunnan?

Vorið 1947 hafði Sverrir Hermannsson, síðar menntamálaráðherra, lokið landsprófi frá gagnfræðaskólanum á Ísafirði og sótti um Menntaskólann á Akureyri. Eins og hann rifjaði upp síðar (*Minningar úr Menntaskólanum á Akureyri*, 2000, bls. 197) var „gamli meistariinn Sigurður ekki snokinn fyrir þá aðferð að ná inn í hans skóla“. Hann hefur lítið á Sverri sem einn þeirra umsækjenda sem hann gæti eftir eigin mati „leyft ... að setjast í þann bekk gagnfræðadeildar er þeir æsktu“ – en til þess þyrftu þeir „góð meðmæli frá skóla-

⁹ Sama haustið, 1945, hafði Sigurður varla tekið neinn í 1. bekk án inntökuprófs. Þá var tilkynnt í blöðum (*Dagur* 6. september, bls. 8) að inntökupróf yrðu haldin (þ.e.a.s. endurtekin) í lok september og að „ennþá er rúm fyrir nokkra nemendur“. Rúmið var fyrir meira en „nokkra“ því að í 1. bekk sátu aðeins 39 þennan vetur en 57 og 52 árin fyrir og eftir (SkMA), þá fjölmargir án inntökuprófs. Ekki kann ég að skýra af hverju inntökuprófin voru tekin svo alvarlega í þetta eina skipti.

¹⁰ Þá hugmynd hafði Jón „forseti“ Sigurðsson boðað í frægri ritgerð 1842 (Loftur Guttormsson, 2011), 62 árum áður en hún komst í framkvæmd við Menntaskólann í Reykjavík.

¹¹ Héðan í frá er sagan rakin að mestu eftir fyrrnefndum bókarköflum þeirra Gísla (MA, bls. 19–26) og Sverris (GA, bls. 104–118) en aðeins vísað til þeirra þar sem þeim er fylgt náið um einstök atriði. Stutt yfirlit, *Gagnfræðadeild og miðskóladeild*, er einnig í SkMA 12, bls. 143–144, vafalaust samið af Þórarni Björnssyni skólameistara.

¹² Samkvæmt fyrrnefndum reglum frá 1946 og síðan *Reglugerð um miðskólapróf í bóknámsdeild* nr. 51/1947 en hún var sett samkvæmt lögum um gagnfræðanám.

stjórum sínum“ sem þeir gæfu „eftir viðkyningu sinni við þá“. Sigurður mun því hafa spurst fyrir um viðkyningu þeirra Sverris og skólastjórans – sem var Hannibal Valdimarsson (síðar ráðherra rétt eins og Sverrir en fyrir allt aðra flokka) – og frétt þá m.a. að „lág einkunn í hegðun“ væri „vegna pólitískrar uppivöðslusemi“. Þá ætlaði Sigurður að hafna Sverri, en Hannibal gerði móður hans aðvart „og var því ekki vel tekið“. Þegar á reyndi var skólameistara ekki stætt á að hafna landsprófsmanninum sem samkvæmt skólaskýrslu (SkMA 11, bls. 30–31) „kom úr Gagnfræðaskóla Ísafjarðar“. Þrír nemendur sem komu í 3. bekk úr gagnfræðaskólum í Reykjavík og Hafnarfirði hafa væntanlega haft landspróf líka, en ekki veit maður hvort skólameistari tók við þeim nauðugur eða viljugur eða hvort honum tókst að vísa frá einhverju landsprófsfólki ef aðstandendur þess höfðu ekki bein í nefinu á við móður Sverris.

Stálin stinn

Þetta var síðasta starfsár Sigurðar skólameistara. Í ársbyrjun 1948 tók Þórarinn Björnsson við, staðráðinn í að halda stjórnunarháttum fyrirrennara síns og fylgja stefnu hans um sjálfstæði skólans (MA, bls. 257). Þó verður ekki annars vart en hann hafi mögulanlaust tekið landsprófið gilt til inntöku í 3. bekk. En fyrir sunnan ætluðust yfirvöld fræðslumála til þess að gagnfræðadeild Menntaskólans á Akureyri fjaraði út á sama hátt og við Menntaskólann í Reykjavík þannig að ekki yrði tekið inn í 1. bekk hennar framár. Það ætlaði Þórarinn ekki að sætta sig við og stóð í þófi fram í september (GA, bls. 108 nm.). Þá veitti ráðherra heimild til að taka inn nemendur í 1. bekk í eitt skipti enn; þeir máttu vera þar í tvö ár, þreyta landspróf 1950 og væri gagnfræðadeildin þar með úr sögunni. Þetta hefur ráðherra einungis leyft til þess að firra þau ungmenni vanda sem höfðu treyst á skólavist í Menntaskólanum á Akureyri; því var skólanum ekki leyft að auglýsa eftir nemendum. Reyndin varð sú að einungis tíu unglingar utan Akureyrar voru enn í biðstöðu, tilbúnir að setjast í fyrsta bekk. Þar við bættust (þrátt fyrir auglýsingabannið) 17 unglingar úr bænum. Í 2. bekk stækkaði hópurinn upp í 37 sem, ásamt fáeinum utanskólanemum, bjuggu sig undir landspróf vorið 1950, á sama tíma og síðasti árgangur þriggja ára gagnfræðadeildarinnar þreytti sitt lokapróf (ásamt utanskólafólki eins og Herdís Egilsdóttur). Þaðan í frá var landsprófið inntökuskilyrði í 3. bekk Menntaskólans á Akureyri rétt eins og við Menntaskólann í Reykjavík.¹³

Þegar sýnt þótti að ráðherra yrði ekki þokað lengra en þetta færði Menntaskólinn á Akureyri baráttu sína fyrir að halda gagnfræðadeildinni á vettvang Alþingis. Þar var vorið 1949 samþykkt, þrátt fyrir allharða mótspyrnu, viðbótarákvæði við lögum um menntaskóla:

Í næstu tvö ár skal, ef húsrúm leyfir, starfa við Menntaskólann á Akureyri miðskóladeild, enda starfi þá lærdómsdeild skólans skv. lögum um menntaskóla, nr. 58 frá 7. maí 1946. (MA, bls. 21.)

Fyrirvarinn um lærdómsdeild táknað m.a. að hún nái yfir fjögur skólaár að loknu landsprófi, og var sú skipan staðfest í reglugerð 1951.¹⁴ Frumvarpið, sem flutt var að undirlagi Menntaskólans á Akureyri, hafði kveðið á um að skólinn skyldi „starfa áfram með sama fyrirkomulagi og var fyrir gildistöku“ laganna um menntaskóla með þeirri einu breytingu „að landspróf gildir til upptöku í þriðja bekk skólans“ (MA:20). Þessu var breytt í meðförum Alþingis, lærdómsdeildin felld undir skipan nýju laganna og auk þess kveðið á um „miðskóladeild“. Nú táknaði miðskóli fyrstu þrjú ár gagnfræðastigsins. Menntaskólinn á Akur-

¹³ Að undanskildum örfáum sem féllu á síðasta gagnfræðaprófinu og fengu að endurtaka 3. bekk (SkMA 12:33).

¹⁴ *Reglugerð fyrir menntaskóla nr. 175/1951*. Hún var sett samkvæmt lögum um menntaskóla og gildi um báða menntaskólana í senn. Námsgreinar og skipan náms var í stórum dráttum samræmt með reglugerðinni, en um þá samræmingu höfðu kennarar beggja skóla komið sér saman vorið 1950 og fóru strax eftir henni í 3. bekk (Einar Magnússon, 1975, bls. 92).

eyri skildi lögin samt sem áður sem heimild fyrir *tveggja ára* miðskóladeild,¹⁵ þ.e. gagnfræðadeildinni óbreyttri eins og ráðherra hafði heimilað hana til bráðabirgða 1948. Inn í slíka deild voru teknir 43 nemendur 1949 sem urðu svo að 67 í 2. bekk árið eftir; næsti árgangur varð heldur fámennari, náði þó 50 í 2. bekk (SkMA 12).

Nú giltu viðbótarlögin bara í tvö ár. Skólinn vildi fá þau framlengd og var þingmeirihluti fyrir því 1951, þó þannig að heimildin væri aðeins fyrir einni bekkjardeild í 1. og 2. bekk (líkt og verið hafði í Menntaskólanum í Reykjavík á sínum tíma). En þessi þingmeirihluti varð of seinn fyrir að afgreiða málið samkvæmt þingsköpum og minnihlutinn ákvað að stöðva það með því að samþykka ekki afbrigði, sem þótti nokkuð harkalegt, því þá eins og nú var að jafnaði lítið mark tekið á reglum þingskapa um hve langt þurfi að líða milli umræðna.

Nú var komin upp sama staða 1951 og verið hafði 1948: engin heimild til að taka inn nemendur í 1. bekk að hausti. Skólinn lék aftur sama leikinn: þrýsti á ráðherra um undanþágu, undirbjó kennslu í 1. bekk að vanda og hefur víst gefið væntanlegum nemendum vonir um að breyting fengist. Ráðherra hafði beygt sig 1948 þegar skammt var í skóla-setningu. Nú gerði hann það ekki. Var þá úr vöndu að ráða fyrir skólann. Hann yrði að fá sína heimild frá Alþingi (eins og 1949) en það tækist varla fyrr en um eða eftir áramót. Nemendurnir, sem biðu eftir sínum 1. bekk, voru því teknir í eins konar einkaskóla eða „námsflokk“ sem kennarar Menntaskólans á Akureyri starfræktu, kenndu á kennarastofunni en skólagjöld stóðu undir kostnaði (MA, bls. 23). Nemendur voru 29, meirihlutinn af Akureyri. Þar voru nýju fræðslulögin komin til framkvæmda og unglingar á þessum aldri því skólaskyldir. En þar sem „námsflokkur“ MA-kennaranna var ekki viðurkenndur skyldu-námsskóli¹⁶ þurfti að leita til fræðsluráðs Akureyrar um undanþágu frá skólaskyldu fyrir 17 nemendur. Þessi „námsflokkur“ var nú í nokkurs konar gíslingu til að styrkja kröfur skólans á hendur Alþingi. Hann var tekinn formlega í skólann í febrúar 1952 þegar Alþingi hafði samþykkt nýja undanþágu, þó aðeins fyrir óskiptum bekkjum (þ.e. einni bekkjardeild í árgangi) og aðeins til vors 1954.

Fallist í faðma

Nú skipti Þórarinn skólameistari um stíl. Hefur ekki litist vænlegt að heyja áfram hverja rimmuna annarri tvísýnni um eins og tveggja ára viðbót við undanþágutilveru gagnfræðadeildarinnar, enda hlýtur að hafa verið dálítið önuget að stýra ríkisstofnun í sífelldu stríði við ráðherra sinn og stjórnkerfi hans.¹⁷ Og ekki um svo mikið að berjast lengur: aðeins tvær bekkjardeildir. Um þær vildi skólameistari nú ná sátt til lengri tíma. Því steig hann létt til jarðar við inntöku í miðskóladeildina haustið 1952. Að vísu stækkaði hann „námsflokkinn“ frá fyrra ári um næstum helming, lét 50 nemendur setjast í 2. bekk eins og reglan um óskipta bekki ætti ekki að gilda um þann árgang. En hann beitti mjög varlega sinni nýfengnu lagaheimild til að taka inn nemendur – í síðasta sinn að óbreyttum lögum – í 1. bekk haustið 1952. „Engir voru teknir með barnaprófi einu“ og aðeins 14 nemendur alls, þar af fimm sem höfðu setið í 1. bekk áður án þess að ljúka en hinir höfðu „hlotið

¹⁵ Kemur m.a. fram berum orðum í umsögn Menntaskólans á Akureyri um sams konar frumvarp sem lá fyrir Alþingi tveimur árum síðar: „Menntamálanefnd ... breytti frumvarpinu svo að tveggja ára miðskóladeild skyldi starfa tvö næstu ár í Menntaskólanum á Akureyri“ (*Morgunblaðið* 13. febrúar 1951, bls. 9, auðk. hér).

¹⁶ Ég veit ekki til að Menntaskólinn á Akureyri hafi verið það heldur, en hvort sem hann hafði formlegt leyfi eða ekki hefur þótt óþarfi að leita sérstakrar undanþágu fyrir nemendur sem hófu þar nám án þess að ljúka skólaskyldu. Í Reykjavík gegndi sama máli um Verslunarskólann sem gat tekið inn nemendur án þess að þeir hefðu lokið unglingsprófi.

¹⁷ Hér á einkum í hlut Björn Ólafsson, menntamálaráðherra 1950–1953, sem var öldungis andvígur málstað Menntaskólans á Akureyri í þessu máli. Þar sem menntamálaráðuneytið hafði enn ekki fengið eigin skrifstofu eða sérstakt starfslíð var stjórnkerfi hans einkum fræðslumálastjórnin, en embætti fræðslumálastjóra hafði á þessum árum stöðu sem bera má saman við embætti biskups eða landlæknis og gegndi að miklu leyti hlutverki ráðuneytis á sínu sviði.

nokkra tilsögn umfram venjulega barnafræðslu“ (SkMA 13, bls. 13). Hér er sem sagt vikið nokkuð frá hugmyndinni um *tveggja ára* miðskóladeild, nemendum ætlað eitthvað meira en tveggja ára nám frá barnaprófi að landsprófi. Um leið er þess gætt að etja ekki kappi við Gagnfræðaskóla Akureyrar um árganginn sem kom nú nýr upp úr barnaskólanum.

Enda var það Gagnfræðaskólinn og Þorsteinn skólastjóri hans sem Þórarinn þurfti að ná sáttum við. Það tókst með fyrrnefndum samningi skólanna tveggja í nóvember 1952. Þar er ekki aðeins kveðið á um skiptingu nemenda heldur eru skipan miðskóladeildar Menntaskólans á Akureyri settar ákveðnar skorður (MA, bls. 24–25):

- Þar séu teknir í 1. bekk „um 20–25 nemendur“ og „sitji utanbæjarnemendur jafnan fyrir um skólavist“.
- Aðeins „með samráði beggja skólastjóra“ fái nemendur að flytjast „milli skólanna til náms í 2. eða 3. bekk“.
- Deildin sé „þriggja ára miðskóladeild“. Námsefni hennar sé eftir föngum samræmt bóknámsdeild Gagnfræðaskólans. Í því skyni skuli Gagnfræðaskólinn annast, eftir þörfum, verknámsþátt kennslunnar (smíði, handavinnu, matreiðslu).

Þegar þessi samningur var gerður stóð svo á að fyrir Alþingi lá enn eitt málið um framlengingu á starfsheimild miðskóladeildarinnar, umdeilt sem fyrr. Samningur skólanna tveggja var að formi til sameiginleg *tillaga* þeirra um skilmála fyrir starfi miðskóladeildarinnar *ef* frumvarpið næði samþykki. En Alþingi virðist hafa litið á hann sem endanlega niðurstöðu, gerði engar kröfur um formlegar reglur heldur samþykkti, eftir stuttar umræður, svohljóðandi ótímabundið ákvæði:

Fræðslumálastjórn er og heimilt, ef ástæða þykir til, að halda uppi miðskólakennslu við menntaskólana í óskiptum bekkjardeildum.¹⁸ (MA, bls. 24)

Þetta gekk eftir. Ekki er þess getið að fræðslumálastjórnin legði neina formlega blessun yfir samkomulag skólanna. En í krafti þess hélt Menntaskólinn á Akureyri sinni miðskóladeild, reyndar þremur bekkjardeildum í stað tveggja, og var þar með orðinn sjö ára skóli. (Bekkir voru áfram tölusettir sem fyrsti til sjötti en milli 2. og 3. bekkjar kom ótölusettur „landsprófsbekkur“.) Inn í þessa deild voru teknir níu árgangar, 1953–1961, að meðaltali 24 nemendur. Nú var minna en fyrr um utanskólapróf eða inntöku milli bekkja; þó stækkaði miðskóladeildin flest árin upp í u.þ.b. 30 í 2. bekk. Fjöldinn í landsprófsbekk var misjafnari, oft 30–35. Langflestir nemendur bættust þó við í 3. bekk eftir landspróf við aðra skóla. Haustið 1957 var 3. bekkur orðinn fjölmennari en öll miðskóladeildin, og síðustu ár hennar komu 90–100 nemendur á ári í 3. bekk úr öðrum skólum. (Tölur úr SkMA 13.–15. bindi.) Nemendur lærdómsdeildar, þ.e. 3.–6. bekkjar, voru nú orðnir nógu margir til að fylla skólann og fastir kennarar sóttust ekki lengur eftir kennslu í miðskóladeildinni. Henni var orðið ofaukið í starfi skólans og var átakalaust lokað fyrir inntöku í hana haustið 1962. Í skólaskýrslu er það ekki kynnt sem nein endanleg ákvörðun: „Engir voru að þessu sinni teknir í 1. bekk miðskóladeildar sakir þrengsla“ (SkMA 15, bls. 9 nm.). En að endurvekja deildina kom aldrei til greina; hún fjaraði út á tveimur næstu árum og var landspróf síðast haldið við Menntaskólann á Akureyri 1964.

¹⁸ Orðalagið um „óskiptar bekkjardeildir“ (en bekkjardeildir eru eðli sínu samkvæmt óskiptar; það eru bekkir (ársbekkir) sem ýmist eru óskiptir eða skiptast í bekkjardeildir) sýnir hve lítil þörf þótti að vanda til lagasetningar sem í eðli sínu átti bara að heimila framkvæmd á samkomulagi skólanna tveggja. Að tala um menntaskólana í einu lagi er formsatriði; ljóst var að fræðslumálastjórn þætti aldrei ástæða til að halda uppi miðskólakennslu við Menntaskólann í Reykjavík.

Túlkunarir

Hér er þá lokið sögunni af því hvernig Menntaskólinn á Akureyri fór sínar eigin leiðir, óformlegri en systurskólinn syðra, og reyndi í lengstu lög að komast hjá breytingum, bæði þeim sem einkum voru gerðar vegna aðstæðna í Reykjavík og hinum sem fólust í nýju skólakerfi samkvæmt lögum frá 1946. Árangur hans í því efni má draga saman í ártala-skrá eins og *Tafla 2* sýnir:

Tafla 2 – Mishröð aðlögun menntaskólanna tveggja að nýju fræðslukerfi		
Áfangi í breytingu menntaskólanna	MR	MA
Gagnfræðadeild takmörkuð við einn bekk í árgangi	1928	1952
Síðasta gagnfræðapróf upp úr 3. bekk	1938	1950
Landspróf inntökuskilyrði í 3. bekk	1946	1950
Síðast teknir inn nemendur í 1. bekk	1947	1961
Síðast kennt til landsprófs	1949	1964

Frá nútímans sjónarmiði er sagan athyglisverð fyrir það hve sjálfráðir skólastjórnarnir voru um inntöku nemenda og hve ógegnætt allt það ferli var, a.m.k. við Menntaskólann á Akureyri. Einnig hve hiklaust skólarnir gátu barist fyrir málstað sínum á pólitískum vettvangi bæjarstjórnar og Alþingis, hvað sem leið vilja ráðherra eða fræðslumálastjóra. Þannig var Gagnfræðaskólinn en ekki menntamálaráðherra sá hættulegi andstæðingur sem Þórarinn skólameistari sá sig á endanum knúinn til að vægja fyrir. En það má kalla eina hlið íslenskrar byggðastefnu að Alþingi var löngum fúsara að taka fram fyrir hendur ráðherra í málefnum landsbyggðar en höfuðstaðar.

Hér á eftir verður rýnt í það nánar hvaða hagsmuni öll þessi átök snerust um, einkum hjá skólunum tveimur, en jafnframt hvernig þau vörðuðu hag einstakra nemendahópa. Þá verða deilumálin borin saman við markmið og skipan þágildandi skólakerfis og að lyktum bent á viss tengsl við álitamál sem enn eru á dagskrá.

Málstaður Menntaskólans á Akureyri

Báðir menntaskólarnir voru tregir til að leggja niður gagnfræðadeildir sínar og kom þar að nokkru leyti til eðlileg íhaldssemi: stofnanir taka með tortryggni utanaðkomandi kröfum um breytingar – sérstaklega ef þær eru sviptar verkefnum – og verður starsýnt á það sem vel hefur gefist við fyrri skipan. Af skólanna hálfu var bent á ýmsa kosti þess að nemendur gangi sem lengst í sama skóla. En nú var það aðeins minnihluti stúdenta sem hafði setið í öllum bekkjum, miklu fleiri sem voru skemur í menntaskóla og algengast, sérstaklega í Reykjavík, að námstíminn væri einmitt fjögur ár. Engu að síður bentu menn á kosti þess að í hverjum árgangi væri þó a.m.k. ákveðinn kjarni sem skólinn hefði náð að móta frá ungum aldri.¹⁹ Væntanlega var nokkuð til í því – í Reykjavík kannski einkum þannig að með mjög ströngu úrvali inn í gagnfræðadeildina var létt að venja nemendur hennar við hraða yfirferð, strangar kunnáttukröfur og yfirheyrslur fremur en eiginlega kennslu. Þessar röksemdir vógu þó ekki þungt hjá yfirvöldum; það sést af örlögum gagnfræðadeildar Menntaskólans í Reykjavík sem var látin víkja jafnskjótt og gagnfræðaskólar bæjarins voru tilbúnir að leysa hana af hólmi.

¹⁹ „Kvað hann [rektor Menntaskólans í Reykjavík] þetta vera skaða fyrir skólann því að í gagnfræðadeild hefðu nemendur kynnst starfsháttum skólans og aga, svo að þeir hefðu jafnan reynst traustur kjarni er upp í lærdómsdeild kom.“ Úr skólaskýrslu Menntaskólans í Reykjavík 1948–1949, tilvitnað eftir Einari Magnússyni (1975, bls. 92). Sama viðhorf birtist hjá Þórarni skólameistara í SKMA 12, bls. 144.

Beinir stofnanahagsmunir voru teknir alvarlegar. Þeir voru miklu brýnni á Akureyri. Það skaðaði ekki Menntaskólann í Reykjavík að missa tvær bekkjardeildir þegar aðsókn að skólanum óx og hann varð að þrengja að sér með tvísetningu. Á Akureyri var hins vegar ekki sýnt að aðsókn að öðrum bekkjum myndi bæta upp missi tveggja árganga með allt að þriðjungi nemendafjöldans – síst ef inntökukröfur yrðu framvegis jafnstrangar og í Reykjavík. En slík fækkun nemenda myndi þýða færri kennara, minni aukavinnu²⁰ handa þeim sem eftir væru, og smærra samfélag menntamanna sem hefði þá e.t.v. enn minna aðdráttarafi í samanburði við Reykjavík. (Þetta síðasta var sérstakt áhyggjuefni Sigurðar skólameistara sem var aðkomumaður sjálfur og fann jafnan til fásinnis á Akureyri.)

Að nýta Akureyrarskóla fyrir sem flesta nemendur, það var auðvitað meira en einberir sérhagsmunir skólans og starfsmanna hans. Sérstaklega hlaut það að vera áhugamál stjórnvalda að fullnýta það fé sem á þessum árum var verið að leggja í viðbótarbyggingu fyrir skólann. Sú framkvæmd var undirbúin 1945, hafin haustið 1946 og byggingin tekin í notkun smám saman frá hausti 1949 til 1962 (MA, bls. 48–54). Nýbyggingin var einkum fyrir heimavist skólans sem löngu var hætt að anna eftirspurn og auk þess óvarlega sett í skólahúsinu sjálfu – gömlu timburhúsi – vegna eldhættu. En með því að færa heimavistir úr skólahúsinu losnaði þar rými fyrir kennslustofur. Því var hagkvæmt að fjölga nemendum skólans jafnframt því sem nýbyggingin komst í gagnið. Þessi staða gaf rökum skólans fyrir miðskóladeildinni tvímælalaust aukinn slagkraft. Engu að síður var ákveðið, í raun strax 1951, að takmarka miðskóladeildina við tvær bekkjardeildir, jafnframt því sem landspróf var orðið inntökuskilyrði í skólann að öðru leyti. Þar með var nokkur áhætta tekin um nýtingu skólans. Nóg framboð á heimavistarplássi – frá 1952 var hægt að sinna öllum umsóknum um heimavist (*Morgunblaðið* 5. október 1952, bls. 2) – myndi að vísu draga að nemendur, þó minna en ella vegna tilkomu Menntaskólans á Laugarvatni.²¹ Svo var Menntaskólinn í Reykjavík orðinn skæðari keppinautur um nemendur eftir að inntökuskilyrði beggja menntaskólanna urðu þau sömu.

Tafla 3 sýnir stúdentafjölda menntaskólanna tveggja. Stúdentsárgangarnir 1944–1948 (fimm árgangar) höfðu að mestu leyti sest í 3. bekk árin 1940–1944 meðan aðgangur að Menntaskólanum í Reykjavík valt á fjöldatakmörkun inn í 3. bekk en Sigurður skólameistari hafði sína hentisemi við inntöku í Menntaskólann á Akureyri. Á þessum árum útskrifaði Menntaskólinn á Akureyri 38% af samanlögðum stúdentafjölda beggja skólanna. Árin 1946–1949 (fjögur ár) gildi landspróf, án fjöldatakmarkana, til að komast í 3. bekk Menntaskólans í Reykjavík; hinar ólíku leiðir inn í Menntaskólann á Akureyri voru hins vegar svipaðar og áður. Fjórum árum síðar, 1950–1953, voru útskrifaðir talsvert fleiri stúdentar en áður en skiptingin var svipuð milli skólanna. Frá 1950 gildi hins vegar landsprófið með sama hætti inn í 3. bekk beggja skólanna. Stúdentsárgangarnir 1954–1958, sem komið höfðu þá leið inn í skólana, voru jafnstórir og áður í Menntaskólanum í Reykjavík en í Menntaskólanum á Akureyri mun fámennari, ekki nema 29% af stúdentum beggja skóla.²²

²⁰ Minni „stundakennslu“ nefnir Sigurður skólameistari í þessu samhengi (MA, bls. 18) því að kennurum var ekki greidd aukavinna á yfirvinnutaxta heldur á taxta lausráðinna kennara. Það hefði þótt þunnur prettandi síðar en gat þó ráðið talsverðu um tekjumöguleika kennara.

²¹ Hann var stofnaður sem sjálfstæður skóli 1953 og útskrifaði stúdenta frá og með 1954, en frá 1947 hafði farið fram menntaskólakennsla á Laugarvatni í samstarfi Menntaskólans í Reykjavík og héraðsskólans. Um sama leyti hófst eins árs menntaskólakennsla við gagnfræðaskólann á Ísafirði, upphaflega í samvinnu við Menntaskólan í Reykjavík en fljótlega fengu Ísafjarðarnemar aðgang að 4. bekk og heimavist á Akureyri.

²² Fyrir landið í heild var stúdentafjöldinn nákvæmlega sá sami bæði tímabilin, 193 á ári. Þannig hafði Menntaskólinn á Laugarvatni og nokkur fjölgun stúdenta frá Verslunarskólanum – en þar var hægt að verða stúdent án landsprófs – vegið upp samdráttinn hjá Menntaskólanum á Akureyri.

Tafla 3 – Skipting útskrifaðra stúdenta milli Menntaskólans í Reykjavík og Menntaskólans á Akureyri 1944–1958. Heimild: Hagstofa Íslands, 1967b, bls. 325.

Útskrifaðir stúdentar, meðaltal á ári			
	MR	MA	Hluttur MA (%)
1944–1948	78	47	38
1950–1953	110	61	36
1954–1958	107	44	29

Af þessu má sjá að í keppninni um nemendur hallaði heldur á Menntaskólann á Akureyri þegar hann var ekki lengur rýmri inngöngu en Menntaskólinn í Reykjavík, og Laugarvatnsskóli auk þess kominn til sem keppinautur um heimavistarnemendur. Hefur þetta valdið nokkru um hvað stjórnendum Menntaskólans á Akureyri og kennurum var óljúft að sleppa því sem þó var eftir af gagnfræðadeildinni. Auk þess hefur þeim sýnilega orðið það metnaðarmál, þegar deilan var orðin löng og hörð, að láta ekki með öllu í minni pokann.

Málstaður Gagnfræðaskólans

Á Akureyri var stofnaður nýr gagnfræðaskóli 1930, sama ár og hinum fyrri gagnfræðaskóla var breytt í menntaskóla að lögum (en hann hafði þá þegar útskrifað nokkra stúdentu). Gagnfræðaskólinn naut á stríðsárunum vaxandi aðsóknar, flutti í nýtt skólahús 1943–1944 sem bráðlega stóð til að stækka, enda sá skólinn fram á stóraukin verkefni þegar hin nýju fræðslulög kæmu til framkvæmda (GA, bls. 34–35). Sem þau gerðu á Akureyri, a.m.k. að nokkru leyti, fyrr en í nokkru byggðarlagi öðru. Vegna þrengsla í barnaskólanum var aðkallandi að losa hann við sjöunda árganginn, eins og verða myndi samkvæmt nýja skipulaginu. Gagnfræðaskólinn tók því við þessum árgangi, að miklu leyti strax haustið 1946 þótt ekki yrði það að fullu fyrr en þremur árum síðar (GA, bls. 90). Það var sveigjanlegt í byrjun hvort nemendur töldust á í gamla eða nýja kerfinu, en af þeim sem kusu hið nýja lauk fyrsti hópurinn fjögurra ára gagnfræðanámi 1950 (tveimur árum fyrr en í Reykjavík), bæði úr bóknáms- og verknámsdeild, en Gagnfræðaskóli Akureyrar var einn hinn fyrsti sem lagði kapp á að starfrækja verknámsdeild (GA, bls. 51–54, 89–90) og það sem raunverulegan valkost, ekki aðeins úrræði fyrir seinfæra nemendur.

En nú var kominn afturkippur í vöxt Gagnfræðaskólans. Skólastjóri hafði fjórum árum áður gert ráð fyrir 500 nemendum haustið 1950 (GA, bls. 35–36). En í reynd náðu þeir ekki þremur hundruðum fyrr en 1952. Þeim fór hægt fjölgandi og í 4. bekk voru sjaldan mikið yfir 40. (GA, bls. 89). Til að bæði bóknáms- og verknámsdeild næðu hagkvæmri stærð mátti skólinn ekki minni vera – sérstaklega ef 3. bekkur bóknámsdeildar átti að skiptast í landsprófsbekk og almennan bekk – og áform hans um viðbyggingar og kennarafjölgun voru í uppnámi. Á þessum árum var skólaskylda á unglingsstigi komin til framkvæmda á Akureyri, en utanbæjarnemendum Gagnfræðaskólans fækkaði þegar þeir áttu annaðhvort kost á a.m.k. unglingskóla í heimabyggð eða luku barnaskóla eftir eldra kerfi sem passaði ekki lengur við skipulag Gagnfræðaskólans. Og svo var Gagnfræðaskólinn ennþá í samkeppni við miðskóladeild Menntaskólans.

Fram til 1949 héldu báðir skólarnir ennþá sitt gamla gagnfræðapróf upp úr þriðja bekk, og þreyttu það þá álíka margir við hvorn skóla, 70–80 á ári. Unglingar frá Akureyri voru auðvitað miklu fleiri í Gagnfræðaskólanum, en fyrir þann minnihluta sem ætlaði sér langskólánám var sjálfsgagt að velja Menntaskólann, ef ekki frá byrjun þá að færa sig yfir í hann í 2. eða 3. bekk. Þetta voru nemendurnir sem Gagnfræðaskólinn lét sig muna um, bæði af því að hann vildi vaxa sem örast og þó sérstaklega af því að hann vildi ekki fá þá í mynd að

bóknámsdeild hans væri annars flokks valkostur, við hæfi þeirra sem treystu sér ekki eða væri ekki treyst til að stefna á stúdentspróf. Þess vegna barðist hann gegn þeirri framhaldsheimild fyrir gagnfræðadeild MA sem reynt var að herja út úr ráðherra og síðan Alþingi 1948–1949.

Niðurstaðan varð hálfur sigur Menntaskólans: tveggja ára miðskóladeild og landspróf til að halda áfram í þriðja bekk. Nú áttu 13 ára unglingar á Akureyri um tvær ólíkar leiðir að velja að landsprófi og þar með menntaskólanámi: tveggja ára sérhæfða undirbúningsdeild við Menntaskólann á Akureyri eða hið venjulega þriggja ára nám við Gagnfræðaskólann, þar af aðeins hið síðasta í sérstökum landsprófsbekk. Menntaskólaleiðin var fyrir þá sem örugglega ætluðu sér langskólanám og treystu sér til að takast á við mun kröfuharðara bóknám en jafnaldrar þeirra í Gagnfræðaskólanum. Hún myndi því, enn frekar en gagnfræðadeild Menntaskólans á Akureyri áður, draga að sér úrval þeirra nemenda sem best réðu við bóknám.

Haustið 1949 neytti Menntaskólinn á Akureyri nýfenginnar lagaheimildar til að taka inn 43 nemendur í 1. bekk miðskóladeildarinnar; 49 luku prófi (nokkrir utanskóla). Af þeim hefur nokkur hópur verið frá Akureyri (enda skorti enn heimavistarrými fyrir utanbæjarnemendur í neðstu bekkjunum), fáir þó hjá þeim 109 sem settust í unglingadeild Gagnfræðaskólans. Haustið eftir (1950) hófu 67 nám í síðari bekk miðskóladeildar Menntaskólans á Akureyri (landsprófsbekknum); hafa þá um 20 fært sig þangað úr öðrum skólum, þeirra á meðal sjálfsgagt einhverjir af metnaðarfyllstu nemendum Gagnfræðaskólans. Þar voru nemendur í 3. bekk óvenju fáir þennan vetur (1950–1951), ekki nema 50 sem skiptust í verknáms- og bóknámsdeild og bóknámsdeildin aftur í landsprófsbekk og almennan 3. bekk. Um vorið þreyttu 16 nemendur Gagnfræðaskóla Akureyrar landspróf og náðu aðeins fimm þeirra framhaldseinkunn – en 55 af nemendum Menntaskólans á Akureyri sem þó áttu styttra nám að baki. (Tölur úr GA, bls. 89–90 og SkMA 12.)

Þetta var sú samkeppnisstaða sem Gagnfræðaskólinn og Þorsteinn skólastjóri töldu óþolandi: að Menntaskólinn gæti kippt inn í miðskóladeild sína þeim sem honum sýndist af duglegasta námsfólki unglingastigsins á Akureyri en skilið Gagnfræðaskólann eftir með það hlutverk að kenna undir landspróf þeim hópi nemenda sem síst réð við það.

Þegar miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri var takmörkuð við eina bekkjardeild í árgangi (í raun frá og með 1951) hafði hún ekki rúm fyrir neinn verulegan fjölda frá Akureyri. Að því leyti minnkaði samkeppnin við Gagnfræðaskóla Akureyrar. Hins vegar var nú enn skýrara en áður að hin fáu pláss í miðskóladeildinni væru hlunnindi fyrir allra efnilegustu námsmenn. Að því leyti varð goggunarröðin enn óhagstæðari fyrir Gagnfræðaskólann. Á því var ráðin bót með hinum sérkennilega nemendaskiptasamningi skólanna tveggja. Hann tryggði að á móti hverjum einum 13 ára nemanda af Akureyri, sem Menntaskólinn á Akureyri tæki í miðskóladeildina, fengi Gagnfræðaskólinn á Akureyri þrjá eða fjóra „jafngóða“ – miðað við einkunnir á barnaprófi. Þar með var bæði hagsmunum og metnaði Gagnfræðaskólans sæmilega borgið. Jafnframt voru námsleiðir að landsprófi við skólana tvo samræmdar að lengd og námsefni; voru þá minni hlunnindi í því fólgin að komast að í Menntaskólanum og ekki eins viðkvæmt mál hvernig þar var valið inn.

Hagsmunir nemenda

Hinar fjölbreyttu og sveigjanlegu leiðir, sem legið höfðu inn í Menntaskólann á Akureyri, gátu boðið heim hættu á mismunun og geðþóttaafgreiðslu. Hins vegar voru þær vissulega hentugar fyrir ungmenni sem vildu verða stúdentar án þess að sitja á skólabekk lengur en brún þörf krafði. Sérstaklega var þetta mikilvægt fyrir nemendur úr dreifbýli sem höfðu takmörkuð fjárráð en bættu það upp með námfýsi og námshæfni. Hið nýja skólakerfi, með skólaskyldu í unglingadeild og eins árs landsprófsbekk, var að þessu leyti miklu ósveigj-

anlegra. Auk þess var nýja skólakerfið ekki alls staðar í boði nærri strax og var umhendis fyrir nemendur, sem luku skyldunámi með fullnaðarprófi í eldri stíl, að eiga þá enn eftir tveggja ára unglingsdeild – sem ekki var í boði í þeirra heimabyggð – og svo þriðja árið í landsprófsbökk. Þótt gamla fullnaðarprófið væri haldið í síðasta sinn 1948 í stærstu kaupstöðunum var það enn fullur helmingur nemenda 1949 sem lauk barnaskóla með fullnaðarprófi, alls 1180. Þeim fækkaði niður í tæp 620 vorið 1953; eftir það hélst fjöldinn svipaður í áratug. En lækkaði sem hlutfall af heildinni, niður fyrir fjórðung 1955, og undir fimmtung 1960 (Hagstofa Íslands, 1967a, bls. 60). Fyrir þessa nemendur hefði vissulega verið hentugt, og jafnvel að vissu leyti réttlætismál, að hafa áfram aðgang að stúdentsnáminu eins og það hafði þróast við Menntaskólann á Akureyri. En eftir ákvörðun ráðherra 1948 um tveggja ára gagnfræðadeild og landspróf, sem Alþingi hnykkti á 1949 með því að lærdómsdeild skólans skyldi starfa eftir nýju lögunum, var sá möguleiki ekki til umræðu. Í deilunum um skipulag Menntaskólans á Akureyri var iðulega rætt um forgang utanbæjarnemenda – þeirra sem hefðu gagn af heimavistinni og væru ekki sóttir á mið Gagnfræðaskóla Akureyrar – en aldrei að yngri bekkirnir ættu að vera fyrir þá eina sem lokið hefðu skyldunámi með fullnaðarprófi.²³

Frá 1948 (þ.e. frá og með árganginum sem þá settist í 1. bekk og þreytti landsprófið tveimur vetrum síðar) hafði Menntaskólann á Akureyri nýja og allt öðru vísi sérstöðu. Ekki var lengur svo að þangað lægju fjölbreyttari og greiðfærari leiðir en inn í Menntaskólann í Reykjavík, því að landsprófsþröskuldurinn var nú hinn sami við báða skóla. Heldur hafði Menntaskólinn á Akureyri nú þá sérstöðu að hann kenndi undir landspróf á tveimur veturnum það sem gagnfræðaskólarnir kenndu á þremur. Gagnfræðadeild Menntaskólans á Akureyri, eða miðskóladeild eins og hún hét héðan af, var nú orðin að því sem nefna mætti „gagnfræðaskólann hraðbraut“. Með hraðanum var nokkru fórnað. Eiginlega var hlaupið yfir unglingsstigið með sínum sérstöku viðfangsefnum, landsprófsbökkurinn hins vegar teygður yfir tvö ár og námsefni unglingsstigsins aðeins kennt að því leyti sem það var beinn undirbúningur undir landsprófið. Öðru var sleppt, jafnvel heilum námsgreinum eins og kristinfræði og handavinnu (smíðum eða hannyrðum).

Fyrir nemendur hafði það sína augljósu kosti að geta þannig valið milli ólíkra skólagerða. „Hraðbrautin“ hentaði vissulega ekki öllum, en það var heldur enginn skyldugur til að taka sitt landspróf endilega við Menntaskólann á Akureyri. Öllum ólíkum valkostum fylgir sú hættu að einhverjir velji rangt, t.d. að einstakir nemendur sæki, að eigin frumkvæði eða aðstandenda, um þá námsbrautina sem þeim hentar miður. Að jafnaði verður þó að ætla að fólk velji sér í hag þegar í boði eru ólíkir kostir og sérstaða miðskólanámsins við Menntaskólann á Akureyri hafi þannig verið nemendum deildarinnar til hagsbóta, jafnvel ungmennum frá Akureyri sem þannig misstu af unglingsstiginu við Gagnfræðaskóla Akureyrar en gátu í staðinn lokið stúdentsprófi ári yngri en ella.

Fyrir nemendur úr dreifbýlisskólum, sem luku skyldunámi eftir fyrra kerfi, var eðlilega leiðin að sækja einhvern þeirra héraðsskóla sem miðuðu starf sitt við nemendur með slíkan undirbúning.²⁴ Gallinn var að þar tók að öllu jöfnu þrjú ár að ljúka landsprófi, sem þýddi eins árs seinkun miðað við nemendur í nýja skólakerfinu. Þessa tölur var hægt að forðast með því að fara í miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri beint eftir skyldunám: velja styttri námsbraut sem bæði var erfiðari og einhæfari, en veitti hins vegar markvissari undirbúning undir langskólanám. Auk þess hlaut að vera hægara fyrir Menntaskólann á

²³ Þótt um sé að ræða fjórðung eða fimmtung af hverjum árgangi voru þessir nemendur öðrum ólíklegrir til að spreyta sig á langskólanámi. Þar kom til lakari undirbúningur, vandkvæði á skólasókn fjarri heimili og að jafnaði lítið um langskólafólk í fjölskyldu eða nánasta umhverfi. Af röskum 200, sem um 1960 luku stúdentsprófi árlega, hafa varla meira en á að giska 20 komið úr fullnaðarprófsskólum, eða álíka margir og útskrifuðust frá Laugarvatni. Menntaskólinn á Akureyri var allt of stór skóli til að helga sig þjónustu við þennan hóp.

²⁴ Þeir gerðu það mislengi; sumir löguðu sig að nýja skólakerfinu og miðuðu við inntöku eftir unglingspróf.

Akureyri en héraðsskólana að tryggja sér hæfa kennara í öllum landsprófsgreinum. Fyrir þá dreifbýlisnemendur sem á annað borð réðu við þessa námsbraut var vissulega réttarbot að eiga hennar vól, sérstaklega þegar þeir áttu kost á heimavist á Akureyri rétt eins og við héraðsskólana.

Eftir 1952, þegar miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri var lengd í þrjú ár og námsefni hennar samræmt unglingsstigi gagnfræðaskólanna, var sérstaða hennar miklu minni. Eftir sem áður var þó auðveldara að manna kennslu við stóran skóla á stórum stað, sérstaklega menntaskóla þar sem kennsla var eftirsóttari – enda betur launuð – en við gagnfræðaskóla. Og eftir sem áður var miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri *elítuskóli*, skóli með völdum hópi nemenda sem allir stefndu að langskólanámi og höfðu að einhverju marki sýnt fram á hæfni til þess. Að stunda nám í einsleitum hópi duglegra námsmanna þykir sumum eftirsóknarvert enn í dag, og augljóslega var það talið kostur á þeim tíma þegar geturöðun í bekkri var sjálfsagt mál í hverjum skyldunámsskóla sem var nógu stór til að koma henni við. Að því leyti var það áfram hagsmunamál fyrir nemendur miðskóladeildarinnar að eiga kost á námi þar. Í því sambandi má minna á eitt atriði samningsins milli Menntaskólans á Akureyri og Gagnfræðaskóla Akureyrar: „Börn kennara beggja skólanna höfðu þó sjálfðæmi um í hvorn skólann þau færu“ (GA, bls. 118). Þar sem öllum börnum á Akureyri var frjálst að setjast í Gagnfræðaskólann þýðir þetta einungis að kennarar Gagnfræðaskóla Akureyrar höfðu forgang að miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri fyrir sín eigin börn. Þarf þá ekki framar vitnanna við um að það hafi talið verulegir hagsmunir nemenda að komast þar að.²⁵

Skólakerfi og menntastefna

Auk hagsmunasjónarmiða einstakra aðila, þ.e. skólanna tveggja og nemenda þeirra, tengdust átök Menntaskólans á Akureyri við nýja skólakerfið kerfissjónarmiðum um samræmda framkvæmd – sem jafnvel má kalla hagsmunasjónarmið menntakerfisins sjálfs – og almennri menntastefnu, en í henni felst mat á víðtækari hagsmunum, bæði nemenda í heild og sjálfs þjóðfélagsins.

Eftir að gagnfræðaskólarnir voru farnir að sinna sínu tilætlaða hlutverki í hinu nýja kerfi stakk óneitanlega í stúf að á einum stað gerði menntaskóli það líka, og það í samkeppni við gagnfræðaskólann á staðnum. Menntaskólar tilheyrðu ekki aðeins öðru skólastigi heldur störfuðu þeir á öðrum fjárhagsgrundvelli en gagnfræðaskólar, voru kostaðir af ríkinu einu, ekki ríki og sveitarfélögum, og greiddu kennurum sínum hærra laun. Menntaskóli, sem endilega vildi taka að sér hlutverk á gagnfræðastiginu, var þar með að leggja kostnað á ríkið umfram það sem því var, kerfinu samkvæmt, ætlað að bera. Á móti gat Menntaskólinn á Akureyri bent á hagræðið af því að fullnýta húsnæði skólans. Aðalröksemdin var þó sú, meðan miðskóladeildin var aðeins tveir árgangar, að hún sparaði nemendum sínum heilt námsár sem létti ekki aðeins miklum kostnaði af þeim sjálfum eða heimilum þeirra heldur væri kostnaður ríkisins síst meiri af tveggja ára kennslu í menntaskóla en þriggja í gagnfræðaskóla. Sem var að vísu umdeilanlegur reikningur; útkoman valt á því hvernig viðkomandi nemendur hefðu öðrum kosti dreifst á héraðs- og gagnfræðaskóla og hvort þeir hefðu rúmast í þeim bekkjardeildum sem þar þurfti að kenna hvort eð var. Aðalgallinn á röksemdinni var þó sá að auðveldlega mátti spara miklu meira með því að gagnfræðaskólarnir sjálfir byðu nemendum sínum tveggja ára „hraðbraut“ að landsprófi, ekki aðeins á Akureyri heldur umfram allt í Reykjavík þar sem nemendafjöldinn var nægur til að ná hagkvæmri bekkjarstærð bæði á tveggja og þriggja ára brautum. Það bara vildu menn ekki; það *áttu allir* að fara í gegnum tveggja ára unglingsstigið, líka þeir sem vel hefðu ráðið við einhæfara og kröfuharðara bóknám.

²⁵ Hér er hinni eiginlegu rannsókn lokið. Síðustu kaflar greinarinnar eru útlekking af henni og almennari hugleiðingar án þess að skipulega sé vísað til heimilda.

Samt byggð hið nýja menntakerfi afdráttarlaust á úrvalsstefnu varðandi stúdentspróf og háskólanám. Gengið var út frá því að langskólanám væri ekki – og ætti ekki að vera – við hæfi miðlungsánámsmanna heldur aðeins hinna námshæfustu. Hlutverk menntaskólanna var ekki einungis að búa nemendur sína undir háskólanám heldur einnig að beina þeim frá sem ekki ættu þangað erindi. Á sama hátt átti landsprófið að vera þröskuldur sem ekki hleypti öðrum inn í menntaskólana en þeim sem stæðu vel ofan við meðaltal á mælikvarða þeirrar (fremur einhæfu) námshæfni sem þar reyndi á. Allan sjötta áratuginn voru það kringum 13% af árgangi sem náðu framhaldseinkunn á landsprófi²⁶ og virðast menn hafa talið það ásættanlegt hlutfall. Frekar en að láta sem flesta spreyta sig á landsprófinu reyndu gagnfræðaskólarnir, hver með sínum hætti og misjafnlega formlega, að tempra aðgang að landsprófsdeildunum, hafna þeim sem ekki þóttu fyrirfram líklegir til árangurs. Það gerðist á Akureyri eins og annars staðar.²⁷

Þessi hugmynd um langskólanám sem námsbraut hins þrönga úrvals var á engan hátt ný. Hins vegar birtist hún í nokkuð breyttri mynd í skólakerfinu frá 1946, einkum að því leyti hve rík áhersla nú skyldi lögð á *jafnræði* nemenda. Allir áttu að hafa sem *jöfnust* tækifæri til að sækjast eftir langskólanámi og sanna hæfni sína til þess. Þetta var í grundvallaratriðum réttlætissjónarmið en jafnframt rökstutt með gagnsemi þess fyrir þjóðfélagið að góðir námshæfileikar nýttust, einnig hjá þeim sem við verri aðstæður byggju.²⁸ Í þessu skyni var innleiddur samræmdur mælikvarði, landspróf miðskóla; skólakerfið sjálft átti að búa nemendur undir prófraunina (ólíkt inntökuprófi Menntaskólans í Reykjavík sem krafðist kunnáttu langt umfram það sem almennt var kennt í barnaskólum); og þann undirbúning áttu sem allra flestir að geta fengið í sinni heimabyggð eða heimahéraði.

Í jafnræðisumræðunni var einkum gagnrýnt hve ólíkt ungmenni stæðu að vígi sem reyndu að komast inn í Menntaskólann í Reykjavík, hvort sem var í 1. bekk eða 3. bekk. Þar var um að ræða misrétti eftir búsetu og efnahag – hægast um vik fyrir efnahemili í Reykjavík – sem auðvelt var að tengja ríkjandi stjórn málaumræðu. Þó að inntökufélagið hjá Sigurði skólameistara fyrir norðan væri í býsna grófri andstöðu við stjórnarsýslureglur nútímans, sem krefjast gagnsærrar afgreiðslu út frá hlutlægum viðmiðum, virðist það ekki hafa sætt neinni skipulegri gagnrýni. Það voru því aukaáhrif nýja kerfisins frekar en sérstakur tilgangur þess að skipulagsbinda inntökuna í Menntaskólann á Akureyri á sama hátt og hjá Menntaskólanum í Reykjavík.

Ein hliðin á jafnræðisáherslu fræðslukerfisins frá 1946 var sú að aðgreining langskóla-brautarinnar ætti að gerast stig af stigi og yrði ekki endanleg fyrr en unglingar hefðu náð verulegum þroska. Með öðru móti yrði ekki gætt jafnræðis af því að áhugi á langskóla-

²⁶ Stúdentum fór þó fjölgandi, úr rúnum 7% af árgangi kringum 1950 upp í 9% um 1960, sem þýðir að þá hafa öllu fleiri nýtt sér þann aðgang sem landsprófið gaf að menntaskólanámi. Þessi fjölgun er þó einungis á stúlkna-hliðina; af piltum lauk nánast sama hlutfall – um 11% af árgangi – stúdentsprófi frá 1949 allt til 1963 (Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon, 1997, bls. 858). Kynjaskökkjan var sem sagt heldur að minnka í menntaskólunum og má ætla að hið sama hafi gilt um landsprófið. Á bak við hin óbreyttu 13% af árgangi ætti þá að vera smá-hækkandi hlutfall stúlkna og að sama skapi lækkandi hlutfall pilta.

²⁷ Bernharð Haraldsson, sem Þorsteinn M. Jónsson treysti til að setjast í landsprófsbekk 1954 þrátt fyrir lága einkunn á unglingsprófi, þakkar honum það sem sérstakt „góðverk“ (GA, bls. 128). Á 7. áratugnum mun hafa slaknað á þessari stýringu; ég heyrði hennar t.d. ekki getið þegar ég settist í landsprófsbekk 1964 í einum af gagnfræðaskólum Reykjavíkur, frétti þó síðar af jafnöldrum mínum í öðrum skólum sem skólustjórar höfðu beint frá landsprófsbekki.

²⁸ Þessar röksemdir tvær rákust nokkuð á þegar kom að menntun stúlkna. Löngu var viðurkennt sem réttlætismál að þær nytu formlegs jafnréttis til langskólanáms en ríkjandi viðhorf beindu þeim mjög á aðrar brautir. Að vinna gegn slíkum viðhorfum var síðar – a.m.k. frá því á áttunda áratugnum – ekki aðeins talið réttlátt heldur líka hagkvæmt til þess að nýta námshæfni beggja kynja. En um miðja öldina þótti ljóst að vegna móður- og húsmóðurhlutverksins myndi langskólamenntun stúlkna nýtast miður en pilta, bæði þeim sjálfum og þjóðfélaginu. Skólakerfinu frá 1946 var ekki ætlað sérstaklega að breyta námsvali kynjanna – nema að því leyti sem húsmæðrafræðsla skyldi eflað stórum; þar var hægt að bæta hlut stúlkna án þess að neitt færi á milli mála um gagnsemi fyrir samfélagið.

námi vaknaði ekki jafn snemma hjá öllum og námsgáfur þroskuðust misfljótt, auk þess sem sveitabörn þurftu svigrúm til að vinna upp forskot hinna sem notið höfðu miklu meiri kennslu í skyldunámsskólum kaupstaðanna.²⁹ Hér kom líka til þjóðfélagssjónarmið: að vannýta ekki námshæfni þeirra sem ekki gátu sannað hana á ungum aldri. Ég sé hins vegar ekki um það rætt sem félagslegt markmið að fresta aðgreiningu námsbrauta til þess að auka kynni og skilning milli verðandi menntafólks og annarra. Það sjónarmið kom varla inn í skólamálaumræðuna fyrr en í aðdraganda fjölbrautaskólanna; annars var sumarvinna námsmanna sá vettvangur sem Íslendingar treystu á til að efla slík kynni.

Að sönnu höfðu íslensku skólarnir aldrei valið nemendur til langskólanáms 10–12 ára gamla eins og tíðkaðist víða í Evrópu. Þó hafði leiðir skilið strax eftir barnaskóla hjá þeim sem náðu inntöku í 1. bekk menntaskólanna. Í nýja kerfinu var fyrst gert ráð fyrir skiptingu unglíngastígsins í verknáms- og bóknámsdeild³⁰ þar sem nemendur gengju áfram í sama skóla, mestur hluti námsefnisins var sá sami, og átti að vera sæmilega auðvelt að færa sig milli deilda. Bóknámsdeildina átti ekki heldur að miða sérstaklega við langskólanám. Sú sérhæfing hófst ekki fyrr en 15 ára nemendur völdu sér landsprófsdeild (eða landsprófshóp þar sem hann var of fámennur til að kenna honum í sérstakri bekkjardeild). Hún var þó ekki til þess eins að sigta inn í menntaskólana; nemendum með framhaldseinkunn stóðu fleiri leiðir opnar (m.a. kennaranám), og þótt nokkuð vantaði á framhaldseinkunn nýttist námsárið sem áfangi að gagnfræðaprófi, iðnnámi o.fl. Það var ekki fyrr en í menntaskólanum sjálfum sem námið stefndi að engu öðru en stúdentsprófi, nemendur þá orðnir 16 ára gamlir og minni vafi á hæfni þeirra og áhuga en verið hefði tveimur árum fyrr. Gagnfræðadeildir menntaskólanna brutu gegn þessu sjónarmiði um að greina langskólaleiðina hæfilega seint frá öðru námi. Það hlaut að gilda á Akureyri rétt eins og í Reykjavík.

Sígild álitamál

Er það annars svo sjálfsagt að meginreglur skólakerfisins gildi með sama hætti í hverjum einasta skóla? Á kannski fremur að vega hvort á móti öðru, gott og skynsamlegt skólakerfi á annan bóginn og *kosti fjölbreytninnar* á hinn?

Helsta fjölbreytnin í íslenska skólakerfinu stafaði lengi vel af þeirri illu nauðsyn að halda í skefjum kostnaði við skólalald í dreifðum byggðum. Þess vegna var styttra skólaár í þorpum en bæjum og enn styttra í sveitum þar sem skólaárin voru auk þess færri og aðstaða takmörkuð, jafnvel aðeins farkennsla. Þessa fjölbreytni komu menntaskólarnir að vissu leyti til móts við með því að starfshættir Menntaskólans í Reykjavík hæfðu best nemendum úr Reykjavík en Menntaskólinn á Akureyri tæki mið af aðstæðum sveitanna. Eftir 1946, þegar nýtt skólakerfi var innleitt með svipuðum hætti í Reykjavík og á Akureyri, og bráðlega í öllu þéttbýli landsins, varð erfiðara að réttlæta sérstöðu Menntaskólans á Akureyri.

Fjölbreytni af þessu tagi, þ.e. aðstöðumun eftir byggðarlögum, hefur verið reynt að eyða eftir föngum þannig að skólar veiti sem jafngildasta þjónustu hvar sem er á landinu. Eftir

²⁹ Hér get ég tekið dæmi af sjálfum mér, sem naut fræðsluskuldunar í Miðbæjarskólanum í Reykjavík 1956–1964, og krökkum sem ég þekkti í Flúðaskóla. Þau voru skólaskyld fjóra vetur, ég átta. Skólaár þeirra var einum til tveimur mánuðum styttra, auk þess sem hver nemandi var aðeins í skóla hálfan veturinn (eldri og yngri deild til skiptis). Ég var í geturöðuðum bekk, þeim samkennt tveimur og tveimur árgöngum. Kennarar mínir höfðu tilskilda menntun sem barnakennarar eða greinakennarar á gagnfræðastigi; þeirra eini kennari var bóndi úr sveitinni, allvel sjálfmenntaður þykist ég vita, en ekki með pappira upp á meira en gagnfræðapróf úr eldra kerfi. Nemandi úr Flúðaskóla, sem vildi verða stúdent, voru ætluð tvö ár við héraðsskólann á Laugarvatni til að brúa þetta bil.

³⁰ Raunin varð að vísu önnur. Mjög víða komst verknámsdeildin alls ekki á eða starfaði skamman tíma og í Reykjavík náði hún aldrei til unglíngastígsins. Gagnfræðaskóli Akureyrar var meðal fárra gagnfræðaskóla þar sem verknámsdeild varð bæði fjölmenn og langlíf.

stendur fjölbreytni af öðru tagi sem einnig á sér gamlar rætur: sérstaða einkaskólanna. Breytingin á gagnfræðastiginu 1946 varðaði tvo einkaskóla, báða í Reykjavík. Annar þeirra, Verslunarskólinn, komst upp með það sem Menntaskólinn á Akureyri hefði helst kosið: að breytast ekki neitt. Hann hélt áfram að taka inn 14 ára nemendur sem nú áttu ári ólukið af skólaskyldu.³¹ Og hann hélt áfram að útskrifa stúdenta úr lærdómsdeild sinni án þess að þeir þyrftu að þreyta landspróf miðskóla. Hinn, Kvinnaskólinn, lagaði sig að hinu nýja gagnfræðastigi – rak m.a. unglingsdeild fyrir skólaskyldar stúlkur og kenndi undir landspróf – en hafði óskorað sjálffræði um að velja sér nemendur og gerði það að miklu leyti eftir námsárangri,³² einmitt eins og Menntaskólinn á Akureyri vildi gera á Akureyri í svo sárri óþökk gagnfræðaskólans þar. Þetta var hægt í Reykjavík þar sem aðeins áttu í hlut tveir skólar af allmörgum, undantekningarnar þannig fyrir lítinn hluta nemenda sem gat notið fjölbreytninnar án þess að það breytti miklu fyrir aðra. Og það var hægt af því að einkaskólar áttu í hlut. Hversu æskilegt sem það e.t.v. var fyrir námshæfustu stúlkur í Reykjavík að eiga kost á elítuskóla á gagnfræðastiginu, þá kom aldrei til greina að bærinn gæfi piltum sams konar tækifæri í einhverjum af sínum gagnfræðaskólum. Og hversu heppilegt sem það var fyrir Verslunarskólann og nemendur hans að opna þeim leið til stúdentsprófs, þá áttu Kennaraskólinn og nemendur hans nákvæmlega sömu hagsmuna að gæta sem ekki var mætt fyrr en löngu seinna – enda átti þar í hlut ríkisrekinn skóli. Deiluna um miðskóladeildina má túlka þannig að Menntaskólinn á Akureyri hafi reynt að haga sér eins og einkaskóli, gera það sama og bæði Kvinnaskólinn og Verslunarskólinn gerðu í Reykjavík, en ekki komist upp með það til lengdar, sumpart af því að hann var opinber skóli – það sjónarmið hafði þó kannski minna vægi utan Reykjavíkur – en líka af því að hann var of stór í sinni heimabyggð til þess að leika þar lausum hala.

Sjónarmið af þessu tagi eru enn á dagskrá. Fjölbreytni og valfrelsi eru meðal hinna viðurkenndu gilda í skólamálum – þó fólk greini vissulega á um vægi þeirra gagnvart öðrum gildum. Tilraunir og fjölbreytta valkosti er hægst að eiga við í stærsta þéttbýlinu, þar sem skólar eru hvort sem er margir, og einfaldast að leyfa einkaskólum að sjá um fjölbreytnina meðan opinbera skólakerfið heldur sig nær meðaltalinu. Augljóst dæmi, sem einmitt á sér nokkra hliðstæðu í tveggja ára miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri, er Menntaskólinn hraðbraut,³³ tveggja ára námsbraut til stúdentsprófs sem naumast hefði komið til greina að ríkisrekinn framhaldsskóli stæði fyrir og allra síst landsbyggðarskóli. Þó var það ríkisrekinn menntaskóli, Menntaskólinn við Hamrahlið, sem áður hóf kennslu til alþjóðlegs stúdentsprófs (á þriggja ára námsbraut). Líka opinber hverfis-skóli, Fossvogsskóli, sem löngu fyrr hóf starf í anda tiltekinna nýbreytnistefnu, líkt og einkaskólar (Waldorf-skólarnir, Áslandsskóli, Hjallastefnuskólarnir) síðar.

³¹ Áður höfðu nemendur komið í Verslunarskólann eftir fullnaðarpróf, 14 ára gamlir, og þann aldur var miðað við áfram: „... geta nemendur tekið inntökupróf í fyrsta bekk að loknu námi í fyrsta bekk gagnfræðastigsins,“ segir svo seint sem 1965 (Ólafur Gunnarsson, bls. 140). Nemendur fengu sem sagt athugasemdalaut að ljúka skyldunámi í Verslunarskólanum ef þeir höfðu ekki gert það annars staðar, rétt eins og í hinni umdeildu miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri. Með því að standast inntökupróf strax eftir 1. bekk gátu nemendur Verslunarskólans lokið stúdentsnámi (fjögurra ára verslunarskóla og tveggja ára lærdómsdeild) tvítugir eins og menntaskólanemar.

³² Auk þess eftir „ætt og uppruna“, einkum miðað við hvort mæður stúlkanna eða aðrir nákomnir hefðu unnið í þágu skólans eða verið þar nemendur. Þótt skólæinkunnir réðu ekki öllu um inntöku í skólann var hann ekki talinn við hæfi slakra nemenda. Þorri kvinnaskólastúlkna hefði því hæglega ráðið við landspróf, en fyrir skipulag skólans hentaði ekki að meira en helmingur hvers árgangs veldi þá leið. Olli það vanda þegar fram í sótti og aðsókn stúlkna að menntaskólanámi jókst.

³³ Hann er einkaskóli (rekinn af einkafyrirtæki, ekki sjálfseignarstofnun eins og algengt er um einkaskóla), tók til starfa 2003, útskrifaði síðast stúdenta 2012 og er, þegar þetta er ritað, óvíst um framtíð hans. Námskipan hans miðast við að ljúka megi stúdentsprófi á tveimur árum frá lokum grunnskóla og stefndu nemendur yfirleitt að því fyrstu árin. Síðari starfsár skólans fjölgaði þeim nemendum hans sem höfðu hætt í öðrum framhaldsskólum og vildu nú ljúka á skömmum tíma því sem þá var eftir.

Þá er tilveruréttur *elítuskóla* viðvarandi álitamál, þ.e.a.s. skóla þar sem námshæfustu ungmenni stunda nám í einsleitum hópi sinna líka. Fyrstu áratugi skólakerfisins frá 1946 voru kostir einsleitra námshópa lítt dregnir í efa. Þannig þótti sjálfsagt að fjölmennir barnaskól- ar störfuðu í getuskiptum bekkjardeildum. Eins var ætlunin að í landsprófsdeildunum, og enn frekar menntaskólunum sjálfum, sætu sigtaðir hópar hæfra námsmanna (þess vegna væri ekki þörf á getuskiptingu innan þeirra). Skólarnir á hverju stigi áttu hins vegar að vera jafngildir, Menntaskólinn á Akureyri t.d. ekki að þjóna sem „flóttamannabúðir“ þeirra sem kæmust ekki að hjá Menntaskólanum í Reykjavík, og jafnvel þótt Reykjavíkurbær ræki landsprófsdeildir í nokkrum gagnfræðaskólum stóð aldrei til að ein þeirra væri kröfu- hörðust og eftirsóttust og veldi úr umsækjendum. Að þessu leyti braut miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri – rétt eins og Kvennaskólinn í Reykjavík – gegn meginstefnu skólakerfisins en þjónaði hins vegar viðurkenndum hagsmunum duglegra nemenda.

Síðar voru þeir hagsmunir mjög dregnir í efa og fremur litið á kosti blandaðra námshópa. Þess vegna var horfið frá getuskiptum bekkjardeildum, sérstaklega á áttunda áratugnum. Það skref var þó síðar stigið að vissu marki til baka með hægferðar- og hraðferðarhópum á unglingsstigi, einnig með hægferðaráföngum í framhaldsskólum þegar þeir fóru að þjóna miklu breiðari nemendahópum en skólakerfið frá 1946 ætlaðist til. Einnig gátu nem- endur, bæði fyrr og síðar, notað deilda- eða námsbrautaval sem ígildi getuskiptingar, t.d. valið milli málaeildar og stærðfræðideildar, eða síðar eðlisfræðibrautar og félagsfræði- brautar, með nokkru tilliti til þess að lenda þar með jafningjum sínum að námsgetu. En aldrei stóð til að skólarnir sjálfir yrðu getuflokkaðir. Það gerðist þó að einhverju marki hjá þeim framhaldsskólum í Reykjavík sem urðu svo eftirsóttir að þeir hlutu að vísa frá veru- legum hluta umsækjenda. Þá völdu þeir sér sem sterkasta námsmenn og urðu þá enn eftirsóttari af þeim ungmönnum sem vildu stunda nám í slíkum félagsskap. Einmitt líkt og Kvennaskólinn á sínum tíma eða miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri. Skemmst er að minnast aðgerða til að draga úr þessari getusigtun inn í elítuskólana í Reykjavík við innritun 2010, og er athyglisvert hvernig þá var ætlast til að slíkar aðgerðir gengju með sama hætti yfir ríkisskóla (Menntaskólinn í Reykjavík og Menntaskólinn við Hamrahlíð) og einkaskóla (Verslunarskólinn). Þær vöktu að sönnu nokkra gagnrýni en hún virtist fremur beinast að kerfinu í heild – forgangi nemenda úr nálægum grunnskólum að viss- um hluta plássá í hverjum framhaldsskóla – en að krafist væri sérréttinda fyrir einka- skólann.³⁴

Loks tengist saga miðskóladeildarinnar á Akureyri sígildu álitamáli um *mörk skólastig- anna*. Algengt er að skólar starfi „upp fyrir sig“ með þeim hætti að efna til kennslu á næsta skólastigi fyrir ofan. Þannig uxu Háskólinn í Reykjavík og háskólarnir á Hvanneyri, Bifröst og Hólum upp úr framhaldsskólum, margir framhaldsskólarnir hins vegar upp úr gagn- fræðaskólum (fyrstur þeirra einmitt Menntaskólinn á Akureyri) líkt og sumir gagnfræða- skólarnir voru til orðnir upp úr barnaskólum (elsta dæmið Flensborg í Hafnarfirði). Í seinni tíð kemur líka fyrir að einkareknir grunnskólar myndist upp úr leikskólum. Að skólar starfi „niður fyrir sig“, þ.e. kenni líka á skólastiginu fyrir neðan, er sjaldgæfara. Nema að vísu í millibilsástandi, eins og þegar Kennaraháskólinn hafði það aðalhlutverk fyrstu árin að ljúka verki námsbrauta sinna á framhaldsskólastigi, eða þegar Menntaskólinn í Reykjavík rak áfram gagnfræðadeild sína þau fáu ár sem það tók að koma á hinu nýja gagnfræða- stigi í skólum bæjarins. Að þessu leyti er hin langlífa miðskóladeild Menntaskólans á Akureyri nokkuð sérstök. Hliðstæður í seinni tíð eru einkum „frumgreinadeildir“ eða annað aðfaranám á framhaldsskólastigi sem fyrst va r efnt til við Tækniskólann (þá ríkisrekin), varð síðar einkennandi fyrir einkareknu háskólana, en nú er Háskólabróú Keilis þess háttar nám tengt Háskóla Íslands.

³⁴ Nemendur úr heimabyggð eða heimahverfi hvers framhaldsskóla (afmarkað eftir því úr hvaða grunnskóla þeir útskrifuðust) fengu forgang að minnihluta (fyrst 40%) rýma í bóknaðsbrautum skólans. Eldri hverfaskipting fram- haldsskólanna í Reykjavík, sem afnumin var 2001, hafði ekki tekið til Verslunarskólans.

Þar sem Keilir er hlutafélag og Háskóli Íslands einn af hluthöfum hans er þetta í rauninni dæmi um að ríkisskóli, Háskóli Íslands, standi að rekstri einkaskóla á lægra skólastigi. Það gerði Menntaskólinn á Akureyri raunar ekki. Það eina misseri sem miðskóladeildin á Akureyri var einkaskóli taldist hún rekin af kennurunum, ekki skólanum sjálfum. En núna, þegar verið er að auka sjálfstæði framhaldsskólanna, er sú tilhugsun ekkert fjarstæð að einhverjum þeirra detti í hug að efna til náms á unglíngastigi. Einkum ef alvara verður úr styttingu stúdentsnámsins þannig að margir ljúki því á þremur árum eða hálfu fjórða. Þá getur margur framhaldsskólinn lent í áþekkingu vanda og Menntaskólinn á Akureyri og Gagnfræðaskólinn á Akureyri fyrir 60 árum: að sú aðsókn bregðist sem búist var við þegar ráðist var í byggingar og kennarar ráðnir. Elítuskólarnir þurfa kannski ekki að fækka nemendum heldur bara taka inn hærra hlutfall umsækjenda, en það getur líka orðið áhyggjuefni af því að það stefnir elítustöðu þeirra í hættu. Eðlileg viðbrögð tiltölulega sjálfstæðra framhaldsskóla eru þá að keppa hver við annan til að fjölga nemendum.

Eða að fjölga árgöngum og taka upp samkeppni á unglíngastiginu. Landsbyggðarskóli, sem er eini framhaldsskólinn í sínu héraði, á ekki beina keppinauta á því skólastigi en gæti – eins og Menntaskólinn á Akureyri um 1950 – staðið vel að vígi í samkeppni við unglíngadeildina á staðnum. Og elítuskóli fyrir sunnan mætti – eins og Menntaskólinn í Reykjavík um 1940 – treysta á drjúga aðsókn að sinni sérstöku unglíngadeild sem gæfi nemendum nokkurt forskot í keppninni um aðgang að framhaldsskólanum sjálfum. Sem skólameistari í Verzló eða rektor Menntaskólans í Reykjavík væri ég víst alvarlega farinn að íhuga þann möguleika. Annað mál hvað ég ætti að komast upp með.

Heimildir

Styttingar:

GA [Gagnfræðaskóli Akureyrar], sjá Bernharð Haraldsson.

MA [Menntaskólinn á Akureyri], sjá Gísli Jónsson.

SkMA [Skýrsla um Menntaskólann á Akureyri], sjá Menntaskólinn á Akureyri. Tölur tákna bindi: 7 (1938–1939 og 1939–1940), 8 (1940–1941 og 1941–1942), 9 (1942–1943 og 1943–1944), 10 (1944–1945 og 1945–1946), 11 (1946–1947 og 1947–1948), 12 (1948–1949 til 1951–1952), 13 (1952–1953 til 1955–1956), 14 (1956–1957 til 1960–1961), 15 (1961–1962 til 1965–1966).

Bernharð Haraldsson. (2009). *Gagnfræðaskóli Akureyrar: Saga skóla í sextíu og sjö ár*. Akureyri: Völuspá.

Bragi Guðmundsson. (1993). *Aðalbjörg og Sigurður: Víglubiskupshjónin frá Aðalbjörg Halldórsdóttir og séra Sigurður Guðmundsson frá Grenjaðarstað segja frá*. Reykjavík: Skjaldborg.

Bragi Guðmundsson (2008). Skólinn og samfélagið. Í Jón Hjaltason (ritstjóri), *Saga Menntaskólans á Akureyri IV: Saga Menntaskólans á Akureyri 1980–2005* (bls. 1–20). Akureyri: Völuspá og Menntaskólinn á Akureyri.

Bráðabirgðareglur um miðskólapróf í bóknaámsdeild nr. 24/1946 (Stjórnartíðindi B).

Frá M. A. [smáauglýsing]. (1945, 6. september). *Dagur*, bls. 8. Sótt af http://timarit.is/view_page_init.jsp?pageld=2645543

Einar Magnússon. (1975). Menntaskólinn 1946–1969. Í Heimir Þorleifsson (ritstjóri), *Saga Reykjavíkurskóla I: Nám og nemendur* (bls. 90–98). Reykjavík: Sögusjóður MR.

- Gísli Jónsson. (1981). *Saga Menntaskólans á Akureyri II: Menntaskólinn á Akureyri 1930–1980*. Akureyri: Menntaskólinn á Akureyri.
- Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon (ritstjórar). (1997). *Hagskinna: Sögulegar hagtölur um Ísland*. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Hagstofa Íslands. (1967a). Barnafræðsluskýrslur árin 1920–1966. Í Hagstofa Íslands (annast útgáfu ritraðar), *Hagskýrslur Íslands, aukaflokkur nr. 1*. Reykjavík: Höfundur.
- Hagstofa Íslands. (1967b). Tölfræðihandbók 1967. Í Hagstofa Íslands (annast útgáfu ritraðar), *Hagskýrslur Íslands II*. Reykjavík: Höfundur.
- Helgi Skúli Kjartansson. (2008). Fræðslulögin í framkvæmd. Í Loftur Guttormsson, (ritstjóri), *Almenningsfræðsla á Íslandi 1880–2007: Síðara bindi, Skóli fyrir alla 1946–2007* (bls. 44–63). Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Loftur Guttormsson. (2011). Í menntuninni er veldið fólgið: Skólamálastefna Jóns Sigurðssonar. Í Jón Sigurðsson (ritstjóri), *Jón Sigurðsson – Hugsjónir og stefnumál: Tveggja alda minning* (bls. 89–101). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Lög um skólakerfi og fræðsluskyldu nr. 22/1946*.
- Menntaskólinn á Akureyri. (1938/39–1965/66). *Skýrsla um Menntaskólann á Akureyri, 7.–15. bindi*. Akureyri: Höfundur.
- Minningar úr Menntaskólanum á Akureyri*. (2000). Akureyri: Hólar.
- Miðskóladeild Akureyrarskóla: Frumvarp á Alþingi (1951, 13. febrúar). *Morgunblaðið*, bls. 9. Sótt af http://timarit.is/view_page_init.jsp?issId=108379&lang=fo
- Ólafur Gunnarsson. (1965). *Starfsval: Hvað viltu verða?* Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Ólafur Þ. Kristjánsson (ritstjóri). (1958–1965). *Kennaratal á Íslandi: (1.–2. bindi)*. Reykjavík: Oddi.
- Reglugerð fyrir menntaskóla nr. 175/1951*.
- Reglugerð um miðskólapróf í bóknámsdeild nr. 51/1947*.
- Sverrir Pálsson. (2009). Þorsteinn M. Jónsson og Gagnfræðaskóli Akureyrar. Í Bernharð Haraldsson (ritstjóri), *Gagnfræðaskóli Akureyrar: Saga skóla í sextíu og sjö ár* (bls. 85–144). Akureyri: Völuspá.

Um höfund

Helgi Skúli Kjartansson (hsk@hi.is) er prófessor í sagnfræði við Menntavísindasvið Háskóla Íslands. Hann lauk BA-prófi í íslensku og sagnfræði 1971, kennsluréttindaprófi 1974 og cand.mag.-prófi í sagnfræði 1976, allt frá Háskóla Íslands. Hann hefur frá 1985 kennt sögu og skólasögu við Kennaraháskóla Íslands, nú Menntavísindasvið Háskóla Íslands. Rannsóknir hans eru einkum á sögu og skólasögu Íslands eftir 1870, einnig á fyrri skeiðum Íslandssögunnar, íslenskrri tungu og bókmenntum.

Efnisorð

Menntaskólinn á Akureyri – gagnfræðastigið eftir 1946 – sjálfræði skóla – stjórnarsýsla menntamála

About the author

Helgi Skúli Kjartansson (hsk@hi.is) is professor of history in the School of Education at the University of Iceland. His BA and graduate degree (cand. mag. in history 1976) was earned at the same university. Since 1985 he has taught history and history of education at the Iceland University of Education, now School of Education. His research, concentrated on modern/contemporary history of Iceland, also includes themes from earlier history as well as Icelandic language and literature.

Key words

*The Akureyri Grammar School – the post-1946 lower secondary level
– school autonomy – educational administration*

Helgi Skúli Kjartansson. (2013).
Skóli gegn skólakerfi: Um baráttu Menntaskólans á Akureyri gegn nýmælum fræðslulaganna 1946.
Netla – Vef tímarit um uppeldi og menntun. Menntavísindasvið Háskóla Íslands.
Sótt af <http://netla.hi.is/greinar/2013/ryn/015.pdf>